

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 13/3 2024 s. 900-944, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

19. YÜZYIL SONLARINDA OSTROUMOV'UN ORTA ASYA TÜRK HALKLARINDAN DERLEDİĞİ ATASÖZLERİ

Lira MAIRAMBEK KYZY*

Murat AKA**

Geliş Tarihi: 3 Nisan 2024

Kabul Tarihi: 1 Haziran 2024

Öz

Çağatay Türkçesine ait halk anlatılarını derleme faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısına, Rusların Orta Asya'yı işgal etmesinden sonraki döneme denk gelmektedir. Farklı alanlarda gerçekleştirilen bu derlemelerin içeriği çok çeşitli olup halk edebiyatı ürünlerinin pek çoğunu kapsamaktadır. Bunların arasında Doğu bilimcilerin en çok dikkatini çeken halk ürünü atasözleridir. Bölgedeki atasözleri örneklerini ilk kayda geçiren kişi Arminius Vámbéry'dir. Vámbéry derlediği örneklere 1867'de yayımladığı *Čagataische Sprachstudien* eserinde yer vermiştir. Vámbéry'nin derleme örnekleri dönemin diğer araştırmacılarına esin kaynağı olmuştur ve bu araştırmacıardan biri de Rus Doğu bilimcisi Nikolay Petroviç Ostroumov'dur. Bu çalışmanın konusunu Ostroumov'un 1880'li yıllarda Türkistan'da derlediği ve ilk kısmını 1888 yılında *Poslovitsı tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Türkistan bölgesi yerel halkının atasözleri) adıyla, ikincisini 1891 senesinde *Poslovitsı i pogovorki tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Türkistan bölgesi yerel halkının atasözleri ve deyimleri) adı altında Taşkent'te yayımladığı Çağatay Türkçesi atasözleri oluşturmaktadır. Birbirinin devamı niteliğinde olan bu iki eser, atasözleri konusunda ilk derlemelerden olması ve örneklerinin Çağatay Türkçesinin sonlarına doğru kayda geçirilmesi bakımından önem arz etmektedir. Aynı zamanda, atasözü örnekleri, 19. yüzyıl Çağatay Türkçesinin ses ve şekil özellikleri, kelime dağarcığı ve diyalektoloji gibi yönleriyle incelenmesine yönelik önemli veriler sunmaktadır. Ostroumov, derlemesinde atasözlerinin hem Rusça çevirisini hem de Arap harfli metnini bir araya getirmiştir. Derlemenin Türkiye'de tanıtılmasını amaçlayan bu çalışmada Arap harfli metnin transkripsiyonu yapılmış, metinde geçen kimi sözcüklerle ilgili bilgiler verilmiş ve atasözleri genel itibarıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkistan, Çağatay Türkçesi, Ostroumov, atasözleri, derleme.

* Dr. Öğr. Gör.; Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, lira1990@inbox.ru

** Arş. Gör. Dr.; Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, maka@firat.edu.tr

**A COLLECTION OF PROVERBS BY OSTROUMOV FROM THE
TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA AT THE END OF THE 19th
CENTURY**

Abstract

The compilation of folk narratives of Chagatay coincides with the second half of the 19th century, the period following the Russian occupation of Central Asia. The content of these compilations is varied and includes many examples of folk literature, among which proverbs are the folk phrases that have attracted the most attention from Orientalists. Arminius Vámbéry was the first to record examples of proverbs from the region, and he included them in his *Čagataische Sprachstudien*, published in 1867. Vámbéry's collections inspired other scholars of the time, including the Russian orientalist Nikolai Petrovich Ostroumov. The subject of this article is the Chagatay proverbs that Ostroumov collected in Turkestan in the 1880s. Ostroumov published the first part of proverbs in 1888 under the title *Poslovitsı tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Proverbs of the local people of the Turkestan region) and the second part in 1891 in Tashkent under the title *Poslovitsı i pogovorki tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Proverbs and idioms of the local people of the Turkestan region). These works are very important because they are among the first compilations of proverbs, and their examples were recorded in the last period of Chagatay. At the same time, the examples of proverbs are a valuable source that contributes to the study of Chagatay in the 19th century in terms of phonetic and morphological features, as well as the vocabulary and dialectology. Ostroumov brought together both the Russian translation and the Arabic text of the proverbs in his work. In this paper, which aims to introduce the compilation in Turkey, we have transcribed the text in Arabic letters, given information about some words in the text, and tried to evaluate the proverbs in general.

Keywords: Turkestan, Chagatay, Ostroumov, proverbs, compilation.

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında oryantalizmin etkisiyle Doğu toplumlarının dilleri, kültürleri ve coğrafyaları hakkında bilgi sahibi olmak için Batılı ve Rus Doğu bilimciler tarafından Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde özellikle dil ve kültür alanında ilk keşif ve halk anlatılarını derleme faaliyetleri başlatılmıştır. Çeşitli alanlarda gerçekleştirilen bu derlemelerin içeriği çok çeşitli olup halk edebiyatı ürünlerinin pek çoğunu kapsamaktadır. Bunların arasında Doğu bilimcilerin en çok dikkatini çeken edebî tür atasözleri olmuştur. Ancak halk arasında kullanılan atasözleri ile ilgili ilk derlemeler her ne kadar Çağatay Türkçesinin son dönemlerine denk gelmiş olsa da atasözleri en başından beri Çağatay Türkçesi metinlerinde sıklıkla tanıklanmaktadır. Mesela, Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinde ve Bâbürnâme'de tespit ettiğimiz *uşaklar işi nime bolmas, pıste kabuzağı kime bolmas* (MK s. 321), *sunıñ mezesi muz bile aşnıñ ta'mı tuz bile* (MK s. 319), *yasañçaq merdâne bolmas, köpelek pervanâ bolmas* (MK s. 320), *ikki kılıç bir kında bola almas* (NM § 592/s. 368), *oķi ki yaydın çıktı anı kaytarsa bolmas* (NM § 699/s. 412), *kaşşâb köp bolsa koy murdâr öler* (FK 182/1), *altun ısırga kulağ ağırtur, zer-ħal ötük ayak ağırtur* (HE 1850), *her koyıñ öz ayağı birle as* (HE 3751), *ni ikseñ anı oķ orar-sin* (BV 172/6), *kapudaķını kapmasa karıģuça kayğurur* (B I/73a8-9), *inanmağın dostuñğa, saman tıkar postuñğa* (B I/78b7), *düşman ne demäs, tüşkä ne kirmäs* (B II/144b12-13) gibi atasözleri bunlardan sadece birkaçıdır. Nitekim Kaymaz, *Çağatay Türkçesi Metinlerindeki Atasözleri Varlığı* adlı çalışmasında çeşitli dönemlere ait Çağatay Türkçesi metinlerinden 285 kadar atasözünü tespit etmiş ve çoğunluğunun günümüzde de kullanıldığını belirtmektedir. Buna göre

Alî Şîr Nevâyî ile Lutfi, şiirlerinde atasözlerine en fazla yer veren şairler olarak öne çıkmaktadır (Kaymaz, 2020, s. 2393).

Halk anlatılarını derleme faaliyetlerine gelince Türkistan'dan derlenen ilk atasözü örnekleri¹ Arminius Vámbéry'nin 1867'de yayımladığı *Čagataische Sprachstudien* eserinde yer almaktadır. Bu eserin 44-58. sayfaları arasında *Bir Nêçe Özbek Nakıllar Beyanında Turur* (Einige Özbekische Sprüchwörter) başlığı altında 112 adet atasözü bulunmaktadır². Daha sonra Ostroumov, Vámbéry'nin bu örneklerinden esinlenerek bölgede atasözlerini derleme faaliyetlerine girişmiştir. Ostroumov'un bu derlemesinin varlığına dair bilgi, yazarın 1895'te Taşkent'te yayımladığı *Sartı: etnografičeskie materialı: poslovitsı i zagadki Sartov* (Sartlar. etnografik materyaller: Sart atasözleri ve bilmeceleri) adlı eserinde yer alan *Zagadki Sartov* (Sart bilmeceleri) yazısından edinilmiştir³. Ostroumov bu eserde atasözlerinin Rusça tercümesini konu bakımından sınıflandırılmış ve masrafa girmemek için orijinal metne yer vermediğini belirtmiştir. Arap harfli metnin ise *Trudov Sır-Dar'inskogo oblastnogo statističeskogo komiteta* (Sirderya bölgesel istatistik komitesi bildirileri) eserinin I. ve II. sayısında yayımlandığını söylemiştir (Ostroumov, 1895, s. 117).

Ostroumov'un derlediği Çağatay Türkçesi atasözlerinin ilk yarısı (486 adet) *Poslovitsı tuzemnago naseleniya Turkestanskogo kraya* (Türkistan bölgesi yerel halkının atasözleri) adıyla 1888'de, ikinci yarısı (620 adet) ise 1891'de *Poslovitsı i pogovorki tuzemnago naseleniya turkestanskogo kraya* (Türkistan bölgesi yerel halkının atasözleri ve deyimleri) adıyla Taşkent'te yayımlanmıştır. Bu yayınlarda Ostroumov, atasözlerinin hem Rusça çevirisini hem de Arap harfli metnini bir araya getirmiştir. Toplam 1106 adet atasözünden oluşan bu derlemin girişinde *Uşbu Türkistân Vilâyetiniñ Barça Halklarınıñ Ba'zı Sözlerini Arasında Sözleydurğan Maqalları* başlığı atılmıştır ve buradaki *maqal*⁴ ifadesi atasözü kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. Daha sonra Vámbéry, Ostroumov'un 1888'de yayımladığı 486 adet atasözünün Arap harfli metnini ve Almanca tercümesini 1890'da *Die Sarten und ihre Sprache* adlı yazısında yayımlamıştır. *Bk.* Resim 1 ve Resim 2.

Ostroumov, Türkistan'daki etnografik materyallerin derlenmesini ve incelenmesini sadece bilim açısından değil aynı zamanda Rusların Türkistan'daki yaşam ve faaliyetleri açısından da önemli görmektedir. Ostroumov'a göre, etnografik veriler, birlikte yaşadıkları ve yönettikleri yerel halkın hayatını anlamaya önemli bir katkı sağlayacaktır. Sırf atasözlerinin, bilmecelerin, masalların, şarkıların, geleneklerin ve oyunların bile eksiksiz bir şekilde araştırılması halk psikolojisini ortaya koyabilecektir. Farklı bir anlayış ve yaşam koşulları altında doğup yetişen Ruslar için, Türkistan'daki yaşamın çeşitli yönlerini anlama anahtarı olabilecektir (Ostroumov, 1888, s. IV). Ostroumov yazısının devamında Türkistan bölgesinden derlenen bu atasözlerinin, yerel halk arasında bilinen tüm atasözlerinin sadece küçük bir kısmını oluşturduğunu, bu nedenle burada

¹ Vámbéry'den sonra 1874'te *Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya: Yezhegodnik* eserinin III. sayısında Kazaklardan derlenmiş 103 adet atasözü Rusça tercümesiyle beraber yayımlanmıştır. Perovsk (Kızıldorda) Kazaklarından derlenmiş 273 adet atasözüne ise 1883'te Ya. Ya. Lyutş'un *Kirgizskaya khrestomatiya. Sbornik obrazstv narodnoy literatury Kirgiz Turkestanskogo kraya* eserinde yer verilmiştir. N. İ. Grodekov'un 1889 tarihli *Kirgizi i Karakirgizi Sır-Dar'inskoy oblasti* eserinin 261-298. sayfalarında yine Kazaklardan derlenmiş 658 adet atasözü yayımlanmıştır (Ostroumov, 1895, s. 117).

² Bu konuda *bk.* Toprak, F. (2023). Armin (Hermann) Vámbéry'nin tespit ettiği Özbekçe nakıllar üzerine bir değerlendirme. *TÜRKLAD*, 7(2), 199-222.

³ *Bk.* Mayrambek Kzy. L. (2023). Son dönem Çağatay Türkçesine ait bilmeceler. *Dil Araştırmaları*, 17(33), 107-129.

⁴ Arapça *qavl* "söylemek" kökünden gelen *maqal* sözcüğü "söz, lakırdı" anlamındadır (OTL, s. 661).

yayımlananlar sadece işin başlangıcı olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ek olarak şimdilik atasözlerinin orijinal metnini doğru bir şekilde vermek ve tercüme etmekle yetindiğini, bazı atasözlerinin dilin doğası gereği birebir tercüme edilemediğini, argo içeren kimi atasözlerindeki uygunsuz kelimelerin ise çevrilmeden bırakıldığını belirtmektedir (Ostroumov, 1888, s. V).

1895'te Ostroumov *Sartı: etnografiçeskie materialı: poslovitsı i zagadki Sartov* (Sartlar. etnografik materyaller: Sart atasözleri ve bilmeceleri) eserinin üçüncü baskısında yukarıda bahsedildiği gibi atasözlerinin Rusça tercümesini konu bakımından sınıflandırarak ayrı bir yazı ele almıştır. Bu yazıda atasözleri şu konulara göre tasnif edilmiştir:

1. <i>Allah. Kader. İslam.</i> (34 atasözü)	11. <i>İyi ve kötü insan</i> (44)
2. <i>Ruslar, Sartlar ve diğer uluslar.</i> (22)	12. <i>Akıllı ve akılsız insan</i> (19)
3. <i>Kadın ve erkek.</i> (26)	13. <i>Zengin ve fakir</i> (61)
4. <i>Karı koca.</i> (33)	14. <i>Cömert ve cimri</i> (14)
5. <i>Ebeveyn, çocuklar, yetim ve öksüzler</i> (38)	15. <i>Tok ve aç</i> (23)
6. <i>Genç kız, kız evlat ve gelin</i> (22)	16. <i>İnsanların farklı uğraşları</i> (38)
7. <i>Akraba. Yabancı.</i> (25)	17. <i>Şeyh, pir, molla, imam</i> (21)
8. <i>Köleler. Hizmetçiler.</i> (18)	18. <i>Yöneticiler</i> (34)
9. <i>Komşu ve misafir.</i> (25)	19. <i>Hastalık ve ölüm</i> (25)
10. <i>Dost ve düşman</i> (24)	20. <i>Farklı atasözleri</i> (340)
21. <i>Hayvanlar. Yırtıcılar. Kuşlar</i> (114) (Ostroumov, 1895, s. 1-63).	

1. Atasözleri Metni

Ostroumov'un derlemindeki atasözleri Resim 1'de görüldüğü üzere önce Arap harfli metin, altında Rusça tercümesi olmak üzere sıralanmıştır. Bu çalışmada Ostroumov'un sıralaması esas alınarak Arap harfli metin Latin harflerine aktarılmış, metinde geçen kimi sözcüklerle ilgili bilgiler verilmiş ve atasözleri genel itibarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Şekil 1: Ostroumov'un Neşri

Şekil 2: Vámbéry'nin Neşri

METİN

Uşbu Türkistân Vilâyetiniñ Barça Halklarınıñ Ba'zı Sözlerini Arasında Sözleydurğan Maqalları

1. Heme âdem bir âdem, heme mañlûk bir mañlûk.
2. Altun başlık hatundın bakır başlık er yañşı.
3. Erler köp bolsa otun yok, hatunlar köp bolsa su yok.
4. İki hatun başı koşulsa bâzâr boladı.
5. Hatun onı yığılsa bir tavık, tavıknı 'aklı bolsa yer müdi bok?
6. Hatunlarınñ saçı uzun 'aklı kıska.
7. 'Azâğa bargan hatun öz derdini ayıp yığlar.
8. Altı hatun 'azâğa kelse her kıaysısı öz muñlıgını ayıp yığlar.
9. Otka kélgen hatunnu otuz ağız sözi bar.
10. Er hatun ortasığa esi kêtgen tüşedi.
11. Taş birlen uruşsa âlet birlen yaraşur.
12. Nâdân birlen dost bolma, hatunğa sırtını aytma.
13. Êşekğa mingenni ayağı tınmas, iki hatun algannı kulağı tınmas.
14. Bir etikğa iki ayak sığmaydı, iki süyüklik bir köñülğa sığmaydı.
15. Baybiçe⁵ Hudânı buyurganı, tokal⁶ itni kıyruğı.
16. Kıznı kim süymeydi, kımızını kim içmeydi.
17. Uzak bolsa da yol yañşı, yaman bolsa da kız yañşı.
18. Êski kıyımniñ ısıklığı yok.
19. At yaman bolsa satıp kutular-sen, hatunıñ yaman bolsa kaytip⁷ kutular-sen?
20. Hatunıñ tintek bolsa kamçıñ yoğan bolsun.
21. Hatunıñ yaman bolsa yurtniñ tıñlıgıdın ne fayda, etügiñ tar bolsa dünyânı kênligidin ne fayda?
22. Dünyânı kênligidin ne fayda tar bolsa etügiñ, 'âlemni kênligidin ne fayda gar⁸ bolsa hatunıñ?
23. Hatun gar bolsa er hâr bolur.
24. Atıñ hûre⁹ bolsa berdi Hudây, hatunıñ hûre bolsa urdı Hudây.
25. Yaman atnı mingünçe yayağ yürgen yañşıraq, yaman hatunnu alğunça boydağ yürgen yañşıraq.
26. Kiçkine kazan taşağan, kiçkine hatun şaşagan¹⁰.

⁵ Çok eşli erkeğin ilk eşi (ÖTİL-I, s. 127; KTS-I, s. 172; KAZTS, s. 90).

⁶ Kuma (KTS-II, s. 507; KAZTS, s. 638).

⁷ *Kalay etip* "nasıl edip" yapısının kısalmasından oluşan, "nasıl" anlamına gelen soru bir zarfdır (NRS, s. 139).

⁸ Farsça *gar* "fahişe" sözcüğüdür (PED, s. 882).

⁹ Bu sözcük Farsça *hür* "doyumsuz, tüketici" sözcüğünden gelmektedir (PED, s. 483).

¹⁰ *şaş-* "acele etmek" (KTS-II, s. 710; ÖTİL-II, s. 427) fiiline *-agan* fiilden isim yapım eki gelerek *şaşagan* "aceleci" sözcüğünü oluşturmuştur. Aynı durum *taşağan* "sürekli taşan" sözcüğü için de geçerlidir.

27. Һатун кимники ала Һапники, ала Һап¹¹ болмаса иллâ кимники?
28. Байның Һатунı өлсе төшеги яңılar¹², кембағалнı¹³ Һатунı өлсе баşı канғирар¹⁴.
29. Yaman âdemğa at bitse mine mine öldürür, yaman âdemğa Һатун bitse ura ura öldürür.
30. Bözçiға бүтүн Һатун, sûdâ-gerğa yarım Һатун, sipâyiğa¹⁵ êsiz Һатун.
31. Balalik üy bâzâr, balasız üy mezâr.
32. Atanın көңли balada, balanıñ көңли dalada.
33. Balasız Һатун sümekke¹⁶ toymas.
34. Kemberğalğa bala berse atını câyça қойар.
35. Atadın oğul тоғмас му, ата yolını қовмас му?
36. Қız Һалаға tartadı, oğul tağaға tartadı.
37. Atası yoқ oğul yaman, қılıғı buzıқ қız yaman.
38. Anasız yetim şüm yetim, analıқ yetim gül yetim.
39. Қонғuz balasın appaғım dêr, kirpi tiken balasın yumşaғım dêr.
40. Yetimni ağızı têg(g)ende burnı қанaydı.
41. Yetim қız avğa çıkar, başıdın ғavğâ çıkar.
42. Yetim қuzı asrasaғ ağızı burnıñ may êter, yetim oğul asrasaғ ağızı burnıñ қан êter.
43. Bay oğlı hengâmeçi, yoқnı oğlı dengâneçi¹⁷.
44. Kemberğalнı balası otuzunda yaş bolur, bâ-devletni balası on törtide baş bolur.
45. Қоçқар bolar қuzını маңlayları döң bolar, yaғşы bolar yigitni êtik başı keң bolar.
46. Bola-men dêgen bala on bêşinde baş bolar, bolmayın dêgen bala on bêşinde yaş bolar.
47. Bala yıғlamasa anası êmçek bermes.
48. Balanı yaşdın, Һатуннı başdın.
49. Ana sÛti birlen kirmese tana sÛti birlen kirmes.
50. Atadın ilgeri sözlegen baladın көңül üz.
51. Dıraht öz câyıda êgri қурusa miñ eger tâbın alsañ toғrı bolmas.
52. Kiçikni maқта, ketteni saқla.
53. Yigit kêlse işқа, қarı kêlse aşқа.
54. Bâzâr көrkidür baққâl, yigit көrkidür saқal.
55. Қılıçнı қınıda көr, yigitni қоynında көr.
56. Anasını көrÛp қızнı al, қırғaғını көrÛp bözni al.

¹¹ *Ala Һap* ifadesini Ostroumov “zengin” olarak tercüme etmiştir (Ostroumov 1888, s. 3).

¹² Bu deyim Kır. *töşök çañurt*- “ikinci kez evlenmek” şeklinde kullanılmaktadır (KTS-II, s. 529).

¹³ Farsça *kem* “az, eksik” ve *bağal* “koltuk” sözcüklerinin birleşiminden oluşan *kemberğal* sözcüğü burada “fakir, yoksul” anlamındadır. Vámbéry sözcüğün “göğsü, sinisi küçük” anlamına geldiğini ve bu ifadenin koynunda para ve diğer değerli eşyalarını taşıma alışkanlığı olan kişiler için kullanıldığı belirtmektedir (Vámbéry, 1890, s. 211).

¹⁴ Sözcük Kır. *kanğıra*- “ne yapacağımı bilememek, başıboş dolaşmak” şeklinde bulunmaktadır (KTS-I, s. 692).

¹⁵ *sipâhi* sözcüğünün değişmiş şeklidir.

¹⁶ Beşikteki çocukların bacakları arasına yerleştirilen, sidiği bir kaba akıtacak boru, sübek.

¹⁷ Sözcük Farsça *deng* “şaşkın, sersem; ahmak, cahil” (PED, s. 538) sözcüğünden gelmektedir.

57. arındaşdın pul alma, arındaşa pul b rme, arındaşdın ız alma, arındaşa ız b rme.
58. Maqtanĝan ız toyda osrar.
59. Yolu bolur yigitni yeņgesi aldın ıkar.
60. K lin  zin yaşıurur, davışun taĝdın aşıurur.
61. K linni k lgende k r, k řeņgeni¹⁸ kirden de k r.
62. Tuznu k p saqlama su bolur, ıznu k p saqlama k ņ bolur.
63. ız saqlaĝuna tuz saqla.
64. ıznuı boyı yetdi, bařıĝa yav yetdi.
65. T řik mınaĝ yerde almas¹⁹.
66. Oynamaĝan ız anası birlen oynar.
67. Baldız baldın tatlı.
68. B lend eyv ndın arasam b rd nda tuz k r n r, sınlisiĝa arasam eĝeĝisi ız k r n r.
69. K yevni peygamberler sıylapdur.
70. K zki atı k yevĝa berg siz.
71.  t birlen tırnaĝnu h c kim acratmaydı.
72. B ř barmaĝnu birin tiřleseņ barı aĝrır.
73. Sult n s yekin²⁰ h r ılmas.
74. S yekimni tutar oĝul yok, s yeklerimni yıĝar kişi yok.
75. Kesel aşdın, da‘v  arındaşdın.
76. Yat yeg ne arındaş, toĝuřkan  lg ne arındaş.
77. an ikende arındaş, yaĝ ikende yat yaĝıřı.
78.  z nıki  ld rmes, yat yarlıamas.
79. Yatnu yaĝı ımaydur.
80. K ldın tam bolmas, k yev oĝul bolmas, umdın orĝan bolmas, uldın b k bolmas.
81. ulnu koysaņ  rkige, k nde ıar b rkige.
82. ul utursa uduka ıar, it s mirse eĝesin apar.
83. ul birlen uymaĝ yesen usturmaĝuna oymas.
84. ul  z ařıĝa  zi ullı ılur  miř.
85. ulnu maqtansun deesen alıřa řat.
86. ulnu ul deesen  lg si k ler, b kni ul deesen k lg si k ler.
87. Atalik oĝul eĝelik ul.
88. Başı kette b k bolur, ayaĝı kette ul bolur.

¹⁸ S zc k Kır. *k ř ĝ *, Kaz. *k sege* “yeni gelen gelinin iinde oturması, uyuması iin ekilen perde, yatak perdesi” biimlerinde kullanılmaktadır (KTS-II, s. 75; KAZTS, s. 330).

¹⁹ Bu atas z  Dıv nu Lug ti‘t-T rk‘te * ll g yin  yirde kalmas* şeklinde g r lmektedir (DLT, s. 361).

²⁰ *s yek* (< s y k) “kemik” s zc ĝ  burada “akraba” anlamındadır. Kır. *s  k* “soy; d n r akrabalıĝı” (KTS-II, s. 406), Kaz. *s yek* “soy” (KAZTS, s. 588),  zb. *suyak* “nesil, soy” ( T L-II, s. 91) biimlerinde kullanılmaktadır.

89. Tağ tağka koşulmaydı, âdem âdemğa koşuladı²¹.
90. Dost başka qaraydı, düşmen ayakka qaraydı.
91. Dost yığlatur, düşmen küldürür.
92. Dost-ı nâdândın düşmen-i zîrek yahşısı.
93. Külme dostuñdın, kélür başıña.
94. İşenmeğil dostuñge, saman tıkar postuñge.
95. Êski pahta böz bolmas, aslı düşmen dost bolmas.
96. Sûdâda dostlık yok, selâmda boşlık yok.
97. Kişi birlen kişi tēj mü, çiyki²² birlen pışık tēj mü?
98. Tēnsiz birlen tēj bolsañ, tēgi éteknij boğ bolur.
99. Tēj tēji birlen, tezek qapı birlen.
100. Yahşısın at, yamandın dâd.
101. Yahşige ifek érgeşer.
102. Yahşısı birlen yürseñ yeter-sen murâdğa, yaman birlen yürseñ qalur-sen uyatka.
103. Yaman hergiz yahşısı bolmas, qararı yusañ aq bolmas.
104. Qazanğa yakın yürseñ qararı yuqar, yamañğa yakın yürseñ belâsı yuqar.
105. Yamannı qaravul qoysañ yav yetdi dēr.
106. Yaman yoldaşdın tayaq yahşısı.
107. Yamannı bir kılığı artuq, yaqası yırtuq.
108. Sañravğa²³ aytken êsiz sözim, yamañğa qarağan êsiz yüzüm.
109. Qaramuq dânesi bolğunça buğdaynı samanı bol, yamannı yahşısı bolğunça yahşını yamannı bol.
110. Yamañğa yağ yaraşmas, hayvânğa bağ yaraşmas.
111. Ğar oğrını tili bir, tülki qarşaknı ini bir.
112. Quş tilini kuş bilür.
113. Alma almanı körüp renk aladı.
114. Bilij kim şûre yerde sünbül önmes, yamannı közige yahşısı körünmes.
115. Ilık ılık sözleseñ yılan indin çıkar, savıq savıq sözleseñ her kim dîndin çıkar.
116. Şabır kılsañ ğûredin helvâ biter, şabır kılsañ ğûre tegidin yiter.
117. Bar²⁴ maqtansa tapılır, yok maqtansa çapılır.
118. Barnı işi fermân birlen, yoknı işi ârmân birlen.
119. Tapқан gül keltürür, tapmağan bir baş piyâz; tapқан qoy keltürür, tapmağan cöce horaz.
120. Toqluq nēmeler dēdürmes, açlıq nēmeler yedürmes²⁵.

²¹ Bu atasözü Divânu Lugâti't-Türk'te *tāg tāgka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 261).

²² Çiğ (KTS-II, s. 657).

²³ Sözcük Kaz. *sañrav* “sağır; vurdumduymaz” şeklinde kullanılmaktadır (KAZTS, s. 554).

²⁴ Burada *bar* sözcüğü “zengin”, *yok* sözcüğü “yoksul” anlamındadır.

121. Zûrnı köti tægirmen burutupdur, zûrdın zûr çıksa ayım²⁶ uyalur.
122. Kiçik idişni içinde bolğunça ketteni tışda bolsun.
123. Ėgem devlet bërse her nâ-be-kâre tekebbürlik eylep özin bilmes.
124. İştanı yok tizi yırtıkça küler, tizi yırtık ‘âlemğa küler.
125. Körgen küniñ unutma, hâm çaruğıñ kurutma.
126. Bâzâr bargıl bahtıñdın kör, garîblerni hâlini sür.
127. Kösev uzun bolsa kol köymes²⁷.
128. İnçke üzülğünçe yoğan çozuladur.
129. Te’essüf kılma bayğa, kötiñ teger lâyğa.
130. Qatârda narıñ²⁸ bolsa yüküñ yolda qalmaydı.
131. Tüye boyığa işenip yıldın kuruğ qalıpdur.
132. ‘Âqılğa işâret, nâdânğa keltek.
133. Yaşşı atğa bir kamçı, yaman atğa miñ kamçı.
134. Ėsiñ barıda etekiñni yap²⁹.
135. Sañiler hergiz hâr bolmas, sûd-hor behiştke kirmes, bañilni bâğı kökermes.
136. Qalpıñ³⁰ kazanı kaynamas, kaynasa hem qoyulmas.
137. Bermesni aş pişmes, pişse hem kazan başıdın tüşmes.
138. Otur kötüm beş ay, piş kazanım on ay.
139. Batur tapsa barça yer, bed-baht tapsa basıp yer.
140. Sûh toymas, oğrı bayımas.
141. Söz bërür, böz bërmes.
142. Yağı yok kaymağı yok çay korusun, hayrı yok sehvâveti yok bay korusun.
143. Bergenni berip uyaltur.
144. Nev-kîsedin³¹ karz-dâr bolma, alıp kîseñğa salma.
145. Nev-kîsedin karz-dâr bolsañ hem yolda ve hem gûrda tutar.
146. Nasyage³² yeme etni, süyekı yırtar kötni.
147. Yigit yaşşı sözge eylesün ‘amel, qoldın këlmes işke kılmasun cedel.
148. Her yerni kılma ârzû, her yerde bar taş birlen terâzû.
149. Ėkseñ alur-sen, qarmasañ tutar-sen.
150. Dihkân bolsañ şudkâr³³ kıl, molla bolsañ tekrâr kıl.

²⁵ Bu atasözü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *âç nê yîmes, tok nê tîmes* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 37).

²⁶ Hanım, hatun (ÖTİL-I, s. 527; KTS-I, s. 60; KAZTS, s. 23).

²⁷ Bu atasözü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *közegü uzun bolsa elig küymes* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 194).

²⁸ Tek hörgüçlü deve (ÖTİL-I, s. 510; KAZTS, s. 476; KTS-II, s. 256).

²⁹ Bu atasözü 854. sırada aynı şekilde görülmektedir.

³⁰ Arapça *kalb* “yalancı, sahtekâr” sözcüğüdür (Türk Dil Kurumu, t.y.)

³¹ Burara *nev-kîse* sözcüğü “yeni zengin olan kişi” anlamındadır (Ostroumov, 1888, s. 15).

³² Farsça “krediyle yapılan alışveriş” anlamındaki *nus’at/nis’at* (PED, s. 1401) sözcüğünden gelen *nasya* sözcüğü burada “ödünç” anlamındadır.

151. Dihkân bolsañ qaşıda bol, sipâyi bolsañ başıda bol.
152. Aşınj barıda el tanı, küçünj barıda yer tanı.
153. Arfa êkseñ arfa alur-sen, buğday êkseñ buğday alur-sen.
154. Hâm könni³⁴ eyleseñ ultan³⁵ bolur, nefsi bedni tıysañ sultân bolur.
155. Kişini yerin pişürme, hoküzniñ boynın şişürme.
156. Kişi işige seretânda³⁶ kol açır.
157. Üstünsız üyge kirip bolmas, hâkimsiz yurtda turup bolmas.
158. İki koçqarnı başı bir qazanda qaynamas³⁷.
159. İki nar uruşsa ortasıda çibin öler.
160. Pâdişâhnıñ qoltuğı kênj, küregi uzun.
161. Handa kırk kişiniñ ‘aqlı bar.
162. Da‘vâ-keriñ pâdişâh bolsa ‘arziñni Allah eşitsün.
163. Pâdişâh tahtıdın taysa vezîri bolğay gedâ.
164. Bêr bêr dedî sultân, bêrme dedî şeytân.
165. Han arqasıdın yudruk.
166. Kişi yurtığa pâdişâh bolğunça, öz yurtığa pâdeçi³⁸ bol.
167. Ayaz³⁹ haddiñni bil, özgeni qoy öziñni bil.
168. Hâce aşdın, töre tamağıdın.
169. Ezân aytmek mollanı işi.
170. İki molla bir kişi, bir molla hatun kişi.
171. Molla barıda sözüñni tıy, usta barıda qoluñni tıy.
172. Nânnı körse molla yoldın çıqadı, altunı körse ferişte yoldın çıqadı.
173. Molla imâm hatunı bilen oynaydı, ‘illetini kavm köteredi.
174. Seni êlligiñdin öte almay-man, seni yüzünge ‘ilâcım yoq.
175. Organda yoq, tikkende yoq, harmanda hâzır.
176. Sart bayısa tam yapar, Qazaq bayısa hatun alar.
177. Sart bolup faydañ yoq, Qazaq bolup sûdâñ yoq.
178. Qazaq yamanı Sart bolar, Sart yamanı Qazaq bolar.
179. Qazaqdın kâzî çıqmas, köppekdin tâzî çıqmas.
180. Lûlîni aldagen Qazaq müselmân bolup mescidi yoq, Urus bolup çirkevi⁴⁰ yoq.

³³ Farsça *şudkâr* “ekim için hazırlanmış toprak” sözcüğüdür (PED, s. 738).

³⁴ Tabaklanmış deri (EDPT, s. 725).

³⁵ Ayakkabı tabanı (EDPT, s. 131).

³⁶ *seretân* sözcüğü burada “haziran” anlamındadır (Ostroumov, 1888, s. 16).

³⁷ Bu atasözü Dîvânü Lugâti’t-Türk’te *iki koçnar başı bîr esiçte bışmas* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 503).

³⁸ Farsça *pâde* “hergele, eşek ve sığır sürüsü” (OTL, s. 997) sözcüğüyle +çi ekinden oluşan bu sözcük “sürü çobanı” anlamındadır.

³⁹ Gazneli Mahmud’un has hizmetçisi Ayaz (Ostroumov, 1888, s. 18)

⁴⁰ Rusça *tserkov* (церковь) “kilise” sözcüğünün değişmiş şeklidir (Ostroumov, 1888, 19).

181. Tâcîk atqa minse Teñrini tanımas.
182. Qalmaq sûdâ kıılır maħal ötkende, Hindû nehârî kıılır közi kellesige yetkende, Cuhûd cencâl kıılır cân kêtkende.
183. Kıızılbaş kıırğa çıqalmas, Ermeni üyde yatalmas.
184. Sen öz işiñ bile bolgil kişi işige ne iş, Hııay yosını şoldur *latecelemülü*⁴¹ ya'ni "tüye kördiñ mü yok" degen.
185. Türkni 'aqlı tüşdin kıyin kiredi.
186. Türkni türtmeseñ bilmes.
187. Şikembe-i gâv güş bolmas, Avğan kışığa dost bolmas.
188. Lûlîniñ eşegini suğar, pulını al.
189. Yâr êken-sen bilmedim, dil-dâr êken-sen bilmedim, Keşmîr tiliğ birlen aldar êken-sen bilmedim.
190. Urusnı miñ maqtasañ közi kök.
191. Urus yoldaşın bolsa qolunğa balta bolsun.
192. Misâfir bolmay müselmân bolmas.
193. İşi yok namâz okur, aşı yok rûze tutar⁴².
194. İmân-ı islâm toqluqda, imân kêter yoqluqda.
195. Rûzeğa köçgen êrmek.
196. Köpde Hızır bar.
197. Köpdin kıoyan kıutulmas.
198. Birgeleşken ozar, birgeleşmegen tozar.
199. Yamannı yahşını fark êtmegen şurfe zamân êrmiş, su keltürgen hemân kûze sındurğan êrmiş.
200. Su keltürğan hâr-zâr, kûze sındurğan 'azîz.
201. Zamâne kecligidin heme 'âlem firîb gerçi, gedâylar çay-ğor boldılar, nâkesler samavarçı.
202. Zamâne azğanıdın yaqalar boldı êtek, böz pây-tâbe⁴³ boldı, başka çıkdı petek⁴⁴.
203. Arpa yemegen atlarım acırıkka⁴⁵ zâr boldı, pâdişâh minmegen atlarım gedâylarğa hâr boldı.
204. Zamâne azğanı atdın eşek ozğanı.
205. Zamâne zûrniki, temâşâ körniki.
206. Aş azğa qaldı, baş tazğa qaldı.
207. Ğûzeni tüye yedi, bözçi miñnetge qaldı.
208. At tapadı, eşek yeydi.

⁴¹ لاجملولو şeklinde yazılan bu sözcük tanıklanamamıştır. Bu atasözünün ikinci kısmı Özb. *tuya ko'rdiñmi, yo'k* (ÖTİL-I, s. 420), Kır. *töö kördünbü – cok, bee kördünbü – cok* (KTS-II, s. 525) biçimlerinde görülmektedir ve gördüğü, duyduğu bir olay hakkında görmemiş, duymamış gibi davrananlar için kullanılmaktadır.

⁴² Ostroumov bu atasözünü yanlışlıkla 197 olarak numaralandırmıştır.

⁴³ Farsça *pây-tâbe* "ayak sargısı, çorap" sözcüğüdür (PED, s. 34).

⁴⁴ Metinde "tabanlık" olarak çevrilen *petek* sözcüğü Kır. *batek* "tabanlık" (KTS-I, s. 208), Özb. *patak* "tabanlık" (ÖTİL-I, s. 578) şeklinde bulunmaktadır.

⁴⁵ Ayrık otu (EDPT, s. 65).

209. Ayran içken kütuldu, çelek yalağan tutuldu.
 210. Mûsanı açığını ‘İsadın alıpdur.
 211. Konağ konağnı köralmas⁴⁶, üy eğesi ikilesin köralmas.
 212. Zamâne saña sâzlık kılmasa, sen zamâneğa sâz bol.
 213. Tevekkül ner, endîşe mâde.
 214. Qoşnıñ kör bolsa köziñni kıs.
 215. Bayağı bayağı, bay hâceni tayağı.
 216. Tama tama köl bolur, hîç tammasa çöl bolur.
 217. Yüknî eşekğa yâ eşekni yükke elt.
 218. İşi yoqñı aşı yoq, eski kiyimni ısığı yoq.
 219. Balta kötergünçe künde dem aladı.
 220. İşidin kaçken uzaqğa çıkar, yaman tülki tuzaqğa çıkar, eringen iki çıkar, hünersiz kısğa biçer.
 221. Kişi sözige hûb⁴⁷ degil, öz işiñdin kalmağıl.
 222. Atka taqa kaqkanda eşek ayağın köterür.
 223. Alısnı atı ozğunça yaqınnı tayı ozsun.
 224. Kiyinki kuyrukdın hâzırki öpke yahşısı.
 225. Öz üyüm ölen töşegim.
 226. Kış oçağı tar, kop üyünge bar.
 227. Toy tonlikniki, ‘ıyd atlikniki.
 228. Toyğa barsañ burun bar, burun barıp orun al.
 229. Toyğa barsañ toyup bar, torğa tonıñ kiyip bar.
 230. Kim kem-hor, her rûz-hor.
 231. Az aşagan may aşar, köp aşagan lây aşar.
 232. İçip toymağan yalap toymas.
 233. Bir kün tuz içken yerge kırk kün selâm.
 234. Kiçkine demen bizni, sêkrep ura-miz sizni.
 235. Özünñni er bilsen birevni şır bilgil.
 236. Bir körgen biliş, iki körgen tanış.
 237. Tanımasnı sıylamas.
 238. Zer qadrini zer-ger bilür.
 239. Qorqakñı qovalasañ batır bolur.
 240. Sipâyı toymas kaltırır⁴⁸.

⁴⁶ Sözcük Özb. *ko'ralmaslik* “hasetlik, kıskançlık” (ÖTİL-I, s. 421), Kır. *körö alboo* “kıskanmak, çekememek” (KTS-II, s. 69), Kaz. *köre alma-* “kıskanmak, güñülemek” (KAZTS, s. 328) biçimlerinde kullanılmaktadır.

⁴⁷ Sözcük burada “tamam, olur” anlamındadır (ÖTİL-II, s. 346; KTS-II, s. 96; URS, s. 424).

⁴⁸ *kaltıra-* fiili “titremek” anlamındadır (ÖTİL-II, s. 546; KTS-I, s. 675; KAZTS, s. 367).

241. Sipâyini başı köprük bolsa basıp ötme.
242. İş ötken soñ kılıçını boğka çap.
243. Kılıç özi kınğır, kınığa toğrı kirer.
244. Yavğa barsañ birin bar, davğa⁴⁹ barsañ barın bar.
245. Yav tilini yav bilmes.
246. Alısdığı düşmendin ağıdıp yürgen dost yaman.
247. Şaşkan şeytân işi.
248. Aşıkkan işini bitürmes, ‘ağıllık atını yoğatmas.
249. Şaşmağın araba koyanğa yeter.
250. Ayak yögürügi aşka, til yögürügi başka.
251. Êr lafızdın, koy boğızdın.
252. Koyını hem öz ayağıdın asadı, eçkini hem öz ayağıdın asadı.
253. Asılsan bülend dârğa asıl, ayağıñ yerge tégmesün.
254. Katık tökülse yuğı kalur, ayran tökülse nemesi kalur.
255. Yürüp yesen may-cuvâz, yatıp yesen tégirmen.
256. Tikensiz gül bolmas, şedefsiz dür bolmas, meşakqatsiz hüner bolmas, ecelsiz âdem bolmas.
257. Gül tilegen hâr çefâsın çeker, kim ki ‘asel yese arısı çakar.
258. Tün oğrısız bolmas, tağ börisiz bolmas.
259. Arfa içinde kèsek bar.
260. Yurt ağızğa èlek yapma, üy özimniki dème.
261. Üy arqasında kişi bar, dıvârınıñ közi bar, ser-hârınıñ⁵⁰ kulağı bar.
262. Atalmağın sağman⁵¹ hem başka teger ve hem kötke teger.
263. Özi sığmas inige, galvır bağlar kötige.
264. Şimâl⁵² küni kıçkıрма, davışın zâyı‘ boladur.
265. Kèler eşikiñni katık yapma.
266. Yaz yafunçığıñni koyma, kış künin öziñ bilür-sen.
267. Kuş bî-sa‘at silkinmes.
268. Bî-mağal ötken tavuğnı başını kèserler.
269. Yoğalğın pıçağnı sapı altun.
270. Ağ üyüm kağ üyüm, teverek çetke bağ üyüm.
271. Mestke han yol beripdür.
272. Bergenni bètige karama.

⁴⁹ Burada *dav* sözcüğü *da* ‘*vâ* sözcüğünün kısalmış biçimidir (Vámbéry, 1890, s. 231).

⁵⁰ Sözcük Tacikçede *ser-hâr* ‘çalı diken’ şeklinde bulunmaktadır (TRS, s. 348).

⁵¹ Sapan (ÖTİL-II, s. 30).

⁵² Sözcük burada ‘rüzgâr’ anlamındadır. Özb. *şamol* ‘rüzgâr’ (ÖTİL-II, s. 395), Kır. *şamal* ‘rüzgâr’ (KTS-II, s. 704), Uyg. *şamal* ‘rüzgâr’ (URS, s. 544) şekillerinde yaşamaktadır.

273. Öziñ çıqqan tpe biyik bolsun.
 274. Hatun alğanı köt kerek, künde dehser⁵³ et kerek.
 275. Tüşüp-sen bu soqmaqqa, köner-sen bu toqmaqqa.
 276. Qış öldürme yaz öldür, aç öldürme toq öldür.
 277. Yaman höküzge şâh bitse süzüp öldürer, yaman âdemğa mâl bitse urup öldürer.
 278. Sıngen kulâlnı kûzesi, tökülgen boza-gerni bozası.
 279. Behıştdin çıqqan tayaq, yügürter yalañ ayak.
 280. Taznı âşnâsı köp, başığa faydası yoq.
 281. Müşikniñ kenâreğa⁵⁴ boyı yetmedi, ‘püp sasıq’ dedi.
 282. Êski kemedede êsiñ kêter.
 283. Qoyçı-bân köp bolsa qoy harâm öledi.
 284. Ölgende gûriñ kên bolsun, tirikde yolıñ kên bolsun⁵⁵.
 285. Ünkür bolsun çunqur bolsun üyüñ bolsun, ayıq bolsun sarıq bolsun bayıñ bolsun.
 286. Tört ayaklıqda bota tatu, iki ayaklıqda qurdaş tatu.
 287. Êrni nâmus öldürür, qoyannı kâmiş öldürür.
 288. Qulan quduqqa yıqılsa qurbaqa kulağında oynar⁵⁶.
 289. Maqtanğannı faydası yoq.
 290. Ötmes pıcaq qol kèser.
 291. Çekritkedin qorqqan êkin êkmes, barımtadın qorqqan mâl yığmas.
 292. Qara tal medeng⁵⁷ bolmas, bîgâne dedeñ bolmas⁵⁸.
 293. Yangaq özini bâğ eyler, sâyesini tağ eyler.
 294. Arslannı ölügi çıqqannı tirigi.
 295. Yaman atqa yal bitse yanığa torsuq bağlatmas.
 296. Bizdin kêtkünçe üyge yêtkünçe⁵⁹.
 297. Ürdi horaz, toğdı mâkiyân.
 298. Sen kimçi men kimçi, otur kötünñni çimçi.
 299. Bir künge höküz ölmes, iki künge êgesi bermes.
 300. Usta körmegen şâgird her muqâmğa⁶⁰ yorgalar.

⁵³ Sözcük Tacikçede *daxser* “arkaik ölçü birimi” (TRS, s. 125), Özb. *daxsar* “bazı bölgelerde otuz iki kiloya, bazı bölgelerde dörtte bir batmana denk gelen ağırlık ölçüsü” biçimlerinde kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 216).

⁵⁴ Kasap çengeli (OTL, s. 584).

⁵⁵ Bu atasözü 761. sırada *ölgende gûriñ kên bolsun, tirikde törîñ kên bolsun* şeklinde görülmektedir.

⁵⁶ Bu atasözü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *kulan quduqqa tüşse kur baka aygır bolur* şeklinde görülmektedir (DLT:397).

⁵⁷ Farsça *medeng* “ahşap anahtar; kilit dişi veya dili; kapıyı cıvatalama” sözcüğüdür (PED: 1203). Özb. *madang* “ahşap kilit” şeklinde kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 439).

⁵⁸ Bu atasözü 491. sırada *tal yıgaç medeng bolmas, usta-kâr dedeñ bolmas* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁹ Vámbéry bu atasözü için “tüccarın mallarından kurtulma arzusu” notunu düşmüştür (Vámbéry, 1890, s. 236).

⁶⁰ Bu atasözü Vámbéry’nin *Cágotaische Sprachstudien* eserinde *usta körgen şâgird her maqamda yorgalar, usta körmegen şâgird andın mundın qarmalur* biçiminde görülmektedir. Burada Ostroumov’un *muqam* (مقام) şeklinde verdiği sözcük Vámbéry’de *maqam* (مقام) olarak kaydedilmiştir (ÇS, s. 50). Bu atasözü Özbeklerde *usta ko’magan şogird har maqomğa yo’rgalar* şeklinde kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 456).

301. Mîve-dâr dırahtnı başı ham.
302. Eşek eşekdin kılsa kulağını kësەر, hatun hatundın kılsa ayağını kësەر.
303. Aygır yatıp kaygır.
304. Ketmen çapmak, almak salmak, koş haydamak, barmak kelmek, hay hay hamîr kılıp alav yakıp tamak kılmak.
305. Men kıla-men otuz, Teñri kıladı toquz.
306. Naşîp kılsa këlür Şâm 'Irâkdın, naşîp kılmasa kéter kaş kabaqdın.
307. Özi süygen kılığa, eltıp berür yolığa.
308. Ölmësün degen kılığa, ölük balık yoluqar.
309. Sendin hareket, mendin bereket.
310. İnşâfdın şâf, inşâfi barnı îmânı bar.
311. Kaçkan hem Hudâ dedi, qovğan hem Hudâ dedi.
312. Hudâ dep barsañ emân këlür-sen.
313. Allah dedim qand yedim, dünyâ dedim pend yedim.
314. Bahtsıznı tüyeni üstide it qapar.
315. Kûze künde sınımaydı, bir künde sınar.
316. Yılannı süymes otı inini ağızığa çıkar.
317. Derdi barnı dermânı yok.
318. Buğdaynı barur yeri tégirmen.
319. Süleymân öldi, dîvler qutuldı.
320. Êt yahşısı qartadur⁶¹, âhir aslıge tartadur.
321. Osraq kötke arpa unı bahâne.
322. Atalage⁶² hem tiş sınar mu, bir tarıqqa köz çıkar mu?
323. Qarı ölse hafta sakla, ölüğini qapda sakla.
324. Yığaç kësseñ uzun kës, tёмür kësseñ kısqı kës.
325. Cân şîrîn mü, helvâ şîrîn mü?
326. Helvâ degen bilen ağız çüçür mü?
327. Bir mevîznı kırk kişi bölüp yepdur.
328. Yaman höküz pâdeni⁶³ bulğaydı.
329. Yaman tana buzaqqa baş.
330. Yañı kûze suyu tâze.
331. Tüsi yahşıdın tügünme⁶⁴.

⁶¹ Atın yağlı kalın bağırsağı (KTS-I, s.719; KAZTS, s. 383).

⁶² Metinde "bulamaç" olarak çevrilen *atala* sözcüğü Kır. *atala* "un ve tahıldan yapılan içecek" (KTS-I, s. 144), Kaz. *atala* "suya tahıl ve un katılarak yapılan sıvı bulamaç" (KAZTS, s. 53), Özb. *atala* "bulamaç" (ÖTİL-I, s. 61) şekillerinde yaşamaktadır.

⁶³ Farsça *pâde* "öküz sürüsü; eşek sürüsü" sözcüğüdür (PED, s. 229).

332. Aşlı bék ötmegen çıkşa şikâre, qarğağa kuş salıp bâzın tanımas.
333. Boynını bağlağan it avğa yaramas.
334. Miñni tanıgunça birni atını bil.
335. Ayım ayımge bakar, kolığa hınâ yaqar.
336. Yügürgen almas, buyurgan alar.
337. Düşmenge aşırını bersen başınğa miner.
338. Kişi cırını cırlama, öz cırırını cırlağıl.
339. Bay birlen uruşup bolmas, terek birlen küreşip bolmas.
340. Boydaqını aklı iki közide.
341. Sözni aytkin uqkağa, cânını cânğa soqkağa.
342. Bar bolup yemeseler ur tişige, yoq bolup yey-men dese ur tişige.
343. Cân kıynamay cânâne qayda, taqqa çıqmay dolana⁶⁵ qayda?
344. Yırtık tonga zer yamak.
345. İştansızni hadigi⁶⁶ çöpdin.
346. İşengen taqda kiyik otlamas.
347. Kések qanatı sunuq kuş közige taş körünür.
348. Öziñdin toqmay oğul bolmas, satıp almay qul bolmas.
349. Egesini sıylagen itige süyek taşlaydı.
350. İt qılğanını iterçi qılmas.
351. Haqını aytsa urarlar, hoşâmedni⁶⁷ süyerler.
352. Sözlegendin sözlemegen yahşıraq, sözlep erdim tégdi başımğa tayaq.
353. Toğrı sözüm toqkanımğa yaqmaydı.
354. Yalğançığa tañ atmas.
355. Boladurğan balanı borkidin ma'lûm, bolmaydurğan balanı sözidin ma'lûm.
356. Kuş butaqqa sığınar.
357. Molla bilgenini oqur, bözçi bilgenini toqur.
358. Bir tavıqqa hem dâñ kerek ve hem su kerek.
359. Barnı bėti yaruq, yoqını bėti savıq⁶⁸.

⁶⁴ Bu atasözünü Vámbéry *Von dem Menschen mit schönem Angesicht trenne dich nicht* (Kendini yüzü güzel olandan ayrılma, ayrı tutma) (Vámbéry 1890, s. 239), Ostroumov *He завязывай узла (не думай дурного о том), у кого хорошее лице* (Yüzü güzel olana düğüm atma (onun hakkında kötü düşünme) (Ostroumov, 1888, s. 33) biçiminde çevirmiştir. Burada *tügün-* sözcüğü Karahanlı dönemindeki *tüyül-* “imit kesmek” fiili olmalıdır (DLT: 909). Zira bu atasözü Kırgızlarda *tüsü iyğiden tüyülbö* “görünüşü iyi olandan umudunu kesme” biçiminde kullanılmaktadır (KTS-I, s. 593).

⁶⁵ Sözcük Kır. *dolono* “alıç, akdiken” (KTS-I, s. 392), Özb. *do'lana* “alıç” (ÖTİL-I: 242), Kaz. *dolana* “alıç” (KAZTS, s. 155) şekillerinde kullanılmaktadır.

⁶⁶ Sözcük Özb. *hadik* “korku, endişe” (ÖTİL-II, s. 671), Kır. *kadik* “şüphe, işkil” (KTS-I, s. 642) olarak bulunmaktadır.

⁶⁷ *hoşâmed* sözcüğü burada “dalkavukluk, yalakalık” anlamındadır. Sözcük Özb. *huşomad* “dalkavukluk” (ÖTİL-II, s. 344), Kır. *koşomat* “yalakalık” (KTS-II, s. 26), Uyg. *huşamet* “yalakalık” (URS, s. 427) biçimlerinde bulunmaktadır.

⁶⁸ Bu atasözü 615. sırada aynı şekilde görülmektedir.

360. Yoq bolğunça boq bolğıl.
 361. Kilim satsañ qoşnıǵa sat, bir çetide olturursun.
 362. Seni kişi taş birlen ursa sen anı aş birlen ur.
 363. Sorap bergünçe urup ber.
 364. Tamaq tapılǵanda yemaq kerek, kefen tapılǵanda ölmek kerek.
 365. Muşıqqa oyun kerek, çıçqanǵa ölüm kerek.
 366. Baş âmân bolsa mâl börk tapılar.
 367. Bürgege açığ kılıp körpeǵa ot qoyma.
 368. İki şunqar talaşsa bir qarǵaǵa yem tüşer.
 369. Ğri kazuqqa Ğri toqmaq.
 370. Qımillağan kır aşar.
 371. İtni başını legendge salsañ yumulap yerge tüşer.
 372. Şabırlık çıdar, bî-şabır yanar.
 373. Su tilsiz yav.
 374. Sulu sulu emes süygen sulu.
 375. Süt bilen kirgen mecâl⁶⁹ süyek birlen yerge kêter.
 376. Eceldin pul berip qutulup bolmas, ecelsiz açdın ölmes.
 377. Azuqlı at çarçamas, Ğudâ degen Ğâr bolmas.
 378. Kölde yürgen qoñǵur Ğaz yol qadrini bilür mü, yolda yürgen tovalaq⁷⁰ köl qadrini bilür mü?
 379. Şürelık yerge ot bitmes.
 380. Ara turdıñ bere turdıñ.
 381. Kefil bolma kefensiz kêter-sen.
 382. Özünđin bir köylek ilgeri tozdurǵandın ‘akıl sora.
 383. Oǵuzda⁷¹ toymağan toquzda toymas.
 384. Usta töşekǵa yalçımas⁷², tēmürçi taqaǵa yalçımas.
 385. Ğnkeygenǵa Ğnkeygin, başıñ yerge tēggünçe, çalkayǵanǵa çalkaygin başıñ kökke yetkünçe.
 386. Özünđin çıqqan belǵa, qayda baray devâǵa?
 387. Bende haydasa barma, Ğudâ haydasa qalma.

⁶⁹ Ostroumov’un yayınında yanlışlıqla *mecâl* olarak yazılmış, Vámbéry *mecâl* olarak düzeltmiştir.

⁷⁰ Bu kuş adı Özb. *tudok* ~ *tuvdok* ~ *tuvalok* “toy kuşu” (ÖTİL-II, s. 216, 218), Kır. *toodak* “toy kuşu” (KTS-II, s. 514), Kaz. *duvadak* “toy kuşu” (KAZTS, s. 158) biçimlerinde görülmektedir.

⁷¹ Yeni doğmuş memelilerin ilk sütü (EDPT, s. 98).

⁷² Metinde *yalçı*- fiili “göz dikmek, tamah etmek” biçiminde çevrilmiştir (Ostroumov 1888, s. 38). Bu fiil Özb. *yołçı*- “yeterli derecede tatmin olmak, memnun olmak” (ÖTİL-I: 256), Kır. *calçı*- “istediğine ulaşmak, bir şey elde etmek, rahata kavuşmak” (KTS-I, s. 441) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. *yalçı*- fiili metinde *yarlıçı*- biçiminde de görülmektedir: *bözçi belbağqa yarlıçmas* 672. Bu atasözü Kırgızlarda *bözçü bözgö calçıbayt* “bezci beze ulaşamaz / bezden mahrum” olarak kullanılmaktadır (KTS-I, s. 441).

388. Bereyin dēgen ulıa ondın mundın tēgūrūr, bermeyin dēgen ulımı yalguz atunımı ecel alur.
389. Tokan tokan tapıur, yata belâ yapıur.
390. Avıl iti ala bolsa bōri kēlse biriker.
391. Vehmsizler ara sua semirer.
392. Kii bergen kiia azu bolmas.
393. Kōrgenni kōrmegen yeer.
394. Men menge belâ, yūgūrūka tumar.
395. Yol ovan azīnea yoluar, sōz ovan belâa yoluar.
396. Anlamayın sōzlegen arımayın ōler.
397. Kii bergen olıa u toymas.
398. Hūsni barıda yargueckni mayda tart.
399. Őekni yūki yeil bolsa yata bolur.
400. Belâni taıda boluna iide bol.
401. Kelni nēmesi bar, tēmūrdin taraı bar.
402. Oynama erbâb bilen, erbâb urar her bâb bilen.
403. Sen açmasa yav açar.
404. Őz aldımda oylasam kulunlu biye⁷³ tēgedi, kii aldıa barganımda ayaım anda munda tēgedi.
405. alını kōrse babam dē.
406. ōpni hâr ılsa kōzia tūer.
407. Kiiiiie bama, seni hem dīvârıdın baarlar.
408. Őikidin arasam barı cinnî, tūynūkdin arasam barı cinnî⁷⁴.
409. Avıla aytsam aadı, onıa aytsam oadı.
410. Yetim aı yeti deryâni urutur.
411. anâ‘at arın toydurur, bî-kanâ‘at yalguz uzısın soydurur.
412. Őki bolsun teke bolsun sūti bolsun.
413. Kembraalını bir toyanı ala bayıanı.
414. Bar barıa, yo hâlie
415. Yoa yūgūrūk yetmeydi.
416. Sen ōlgenge men ōlgen.
417. Yâr yârıdın arâb, yâr mendin arâb.
418. Faîr kii piyâde, sour kii dalada.
419. Baynı bayu⁷⁵ ızanur, Terini mâlinı eytân ızanur.

⁷³ *biye* (< *bē*) kısrak (EDPT, s. 291).

⁷⁴ Sōzcük burada “deli, kaık” anlamındadır (ÖTİL-I, s. 281).

⁷⁵ Sōzcük burada “yoksul, fakir” anlamındadır (Ostroumov, 1888, s. 42).

420. Hân ‘âdillik kılmasa hânümândın ayrılır, bay hayırlık kılmasa bar mâlıdın ayrılır.
421. Mâlnı alası tışıda, âdemni alası içide⁷⁶.
422. Köñül kirin aytsa kéter, kolnı kirin yusa kéter.
423. Meniñ nefsim belâdur, yangan otka saladur.
424. Nefsimni yamanıdın başım tuzak içinde.
425. Bir köñülçek ölür ve bir erinçek ölür.
426. Hâk eğilip sınıymadı, hâkka zevâl bolmaydı.
427. Melâmet hâk bolsañ selâmet.
428. Oyuñğa tüşme, oyuñğa tüşkendin soñra köt kımillatışını qoyma.
429. Kêçe keldiñ yügürüp, nêmeni berey suğurup?
430. Ğamsız aşım, da‘vâsız başım.
431. Hizmetke töhmet.
432. Aldurğan anasın qoynın karar.
433. Erzânnıñ şorpası tatımas⁷⁷.
434. Erzân bi-‘illet êmes, kıymet bi-‘hikmet êmes.
435. Hindüstân alıs bolsa hem pâygesi⁷⁸ yakın.
436. Bir çarçağangâ tégme, bir talığangâ tégme.
437. Otnı kevlesen öçer, qoşnı kevesen köçer.
438. Êr tilegen câyda ‘azîz.
439. Bir pul berip yığlatdım, miñ pul berip tınduralmadım.
440. Altun qolda barıda qadri yok.
441. Yaman birlen yatma, êrte turup aytma.
442. Qarını bilgenini perî bilmes.
443. Tüyege yantak⁷⁹ derkâr bolsa boynını çozar.
444. Pıçaqñı özünge ur, ağırmasa birevğa ur.
445. Mingeniñ kişini biyesi, êrte kélür êgesi.
446. Êzgülikni kêçi yok.
447. Yamangâ bergen êsiz aşım, üyde tursa sasars aşım.
448. Kaşâbğa yağ kayğu, êçkige cân kayğu.
449. Öler ağırñı ölgeni yahşı, üydekilerni tingeni yahşı.
450. Özi kélgen mihmân ‘atâ-yı Hudâ, çakırıp kélgen mihmân belâ-yı Hudâ.

⁷⁶ Bu atasözü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *kişi alası içtin yulki alası taştın* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 44).

⁷⁷ Bu atasözü 730. sırada *erzânnı şorpası tatımas* biçimde görülmektedir.

⁷⁸ Metinde “ay yarışı” olarak çevrilen *pâyge* sözcüğü Kır. *bayge* “at yarışı; at yarışı ve farklı yarışmalarda verilen ödül” (KTS-I, s. 172), Kaz. *bâyge* “at yarışı; ödül” (KAZTS, s. 90), Özb. *poÿga* “yarışma, müsabaka” (ÖTİL-I, s. 595) biçimlerinde kullanılmaktadır.

⁷⁹ Deve dikenini (EDPT, s. 947).

451. onguna onak uyalur, ongandın sora y eesi uyalur.
 452. onak oydın yova, may berse hem yey beredi.
 453. Bir ılan meded, iki ılan ‘det.
 454. At bir başkan yrni mi basadur.
 455. azak at yem-or bolsa torban tegini tşedi.
 456. Hayt degen tyege meded.
 457. Aramıa ıl uvvet.
 458. Multani⁸⁰ molla anav⁸¹ lني aldap yer.
 459. Ta‘at- akaradın gnh- pinhn yahı.
 460. azanının rki bar aydın ula ıarsa.
 461. A beden ara beden, sua tşkende ma‘lm.
 462. alını⁸² arasdın krmek⁸³ su iipdur⁸⁴.
 463. Devlet kiz, minet kiz kiz.
 464. Devlet hemesi ittifkdın, b-devletlik n-ittifkdın.
 465. Ferset nif- kermet.
 466. Atas atmaan onuzn, balas atar tonuzn.
 467. Hayda bol hayda bol, a vatinde peyd bol.
 468. r yahs taz bolur, a yahs boz bolur.
 469. Smiz krkem, bay een.
 470. Kp yrgen azar, kp szlegen yazar.
 471. Yah sz cn azuı, yaman sz ba azuı.
 472. Yol ‘azb gr ‘azb.
 473. Aa azan asdurma, tonana otun yadurma.
 474. Oynaa⁸⁵ ienip rsiz alma.
 475. Aızdın ıan tpk aytp alınmas.
 476. İki kmeni ulagen deryaa ar boladı.
 477. Birini kesfeti mige tger.
 478. arn kp bolsa mur- msemma yegil.

⁸⁰ Vmbry bu sz ckile ilgili u notu dmtr: “*multani* ‘kumaz, akıllı’ anlamına gelir. Bu kiilerin zellii tefeci ve dolandırıcı olup Orta Asya’da bulunan bu sınıf ounlukla Multanlı Hintliler temsil etmektedir” (Vmbry, 1890, s. 250). Sz ck zb. *mo‘ltani* “ingene; hileci” olarak kullanılmaktadır (TİL-I, s. 490). Gnmzde *Multan* ehri Pakistan’ın Pencap blgesindedir.

⁸¹ Metinde “safdil” olarak tercme edilen *anav* sz cu Kır. *anoo* “saf, bn” (KTS-I, s. 111), Kaz. *anav* “saf” (KAZTS, s. 40), zb. *anov* “avanak, aptal” (TİL-I, s. 49) biimlerinde kullanılmaktadır.

⁸² Bburnme’de *alı* eklinde grlen sz ck (B II/132a2) gnmzde zb. *oli* “pirin; baaından ıkarılmamı pirin” (TİL-II, s. 424), Kır. *alı* “pirin; kabuklu pirin” (KTS-II, s. 704), Uyg. *alı* “kabuklu pirin” (URS, s. 544) olarak karımıza ıkmaktadır.

⁸³ Pirin tarlalarında yetien, siyah taneleri olan, genelde pirince kararak ayıklama iini zorlatıran yaban otu (TİL-I, s. 407; KTS-II, s. 132).

⁸⁴ Bu atasz 649. sırada *alını arasdın krmek su ier* eklinde grlmektedir.

⁸⁵ *Oynaa* sz cu burada “erkek metres” anlamındadır.

479. Oyun aytsa da oyıdağını aytur.
 480. Yürgen deryâ, olturğan bûriyâ.
 481. Yürgen ayakka yörgem⁸⁶ yolukar.
 482. Teni sağlık tereñ baylık.
 483. Bir kışça kıyançık⁸⁷ ağrığı.
 484. Cins emes birlen ‘asel yegeniñdin zehr-i kâtilni içkeniñ hem hûb.
 485. Tüyenî özige yaraşa cazı⁸⁸ bar.
 486. Her kimniki özige, kız körünür közige.⁸⁹
 487. Atasını ağrıtken murâdıge yetmes.⁹⁰
 488. Atasını ağrıtken el içinde hor bolur, anasını ağrıtken pârça nânge zâr bolur⁹¹.
 489. Atanı qarğışı oq, yatnı qarğışı boq.
 490. Uruğıñge söz aytsañ arasını üzüp ayt, atañ işke buyursa namâzıñnı buzup ét.
 491. Tal yıgaç medeng bolmas, usta-kâr dedeñ bolmas.
 492. Buzak tana yığılıp sığır bolmas, ağa ini yığılıp ata ana bolmas.
 493. Ögey yemişi bavursak, bavursakda yoğursak⁹².
 494. Atañ qarısı kul alma, anañ qarısı küñ alma.
 495. Ata ana bolsa bolsun, ağzı burnı bolmasun.
 496. Ata anadın mâl yahşısı, altun üydin cân yahşısı.
 497. Bî-ferzendni ervâhı bî-murâd fâtiha tiler.
 498. Atası yaman aş talaşır, hoş yakmas⁹³ iş talaşır.
 499. Anası cinnî barı cinnî.
 500. Oğlıñ tintek⁹⁴ bolsa hem âmân bolsun.
 501. Bilek bir, barmaq başka.
 502. Kişini balası kişmiş bërseñ hem tohtamaydı, öziñni balañ kökreke ursañ hem kêtmeydi.
 503. Yetim bala öz aşını içedi, kişini minnetini tartadı.
 504. Yetim balanı ağzı aşka yetkende burnı qanar, yetimni köp toyğuzsa öz haddidin aşar.
 505. Têñni tapsañ tigin ber.
 506. İştansızge kız berme, biyesizge kıımız berme.

⁸⁶ *Yörgem* (< yörgemeç) işkembe ve bağırsaktan yapılan bir yemek (DLT, s. 372).

⁸⁷ Vámbéry bunun bir tür salgın olduğunu, Kırgızlar tarafından böyle adlandırıldığını belirtmiştir (Vámbéry, 1890, s. 252). Sözcük Özb. *kuyonçık* “epilepsi, sara” biçiminde kullanılmaktadır (ÖTİL-II, s. 613).

⁸⁸ *Caz* sözcüğü metinde “deve eyeri” olarak çevrilmiştir (Ostroumov, 1888, s. 48).

⁸⁹ Buraya kadarki atasözleri derlemin ilk kısmını oluşturmaktadır.

⁹⁰ Ostroumov bu atasözünü yanlış numaralandırmaıyla 493. sıraya yerleştirmiştir.

⁹¹ *Zâr bol-* deyimini burada “muhtaç olmak” anlamındadır (ÖTİL-I, s. 309; KTS-I, s. 578).

⁹² *يوغورساق* şeklinde yazılan bu sözcük tanımlanamamıştır. Ostroumov bu atasözünü “üvey çocukların yemeği pişidir, onlar bu pişiler gibi hareketlidir” biçiminde tercüme etmiştir (Ostroumov, 1891, s. 6).

⁹³ Sözcük Uyg. *xuşyakmas* “boş gezen, tembel” biçiminde kullanılmaktadır (URS, s. 428).

⁹⁴ Metinde “aptal, salak” olarak tercüme edilen *tintek* sözcüğü Özb. *tentak* “ahmak; deli” (ÖTİL-II, s. 161), Kaz. *tentek* “yaramaz, haşarı” (KAZTS, s. 631), Kır. *tentek* “yaramaz” (KTS-II, s. 479), Uyg. *tentek* “kaprisli; yaramaz” (URS, s. 306) şekillerinde kullanılmaktadır.

507. Kötermelikge⁹⁵ kız bërme.
508. Misâfirge kız bërme, alıp kêtse nêter-sen?
509. Kız karısa kâzı bolur, kara itke râzı bolur.
510. Bermes kızını kalını köp.
511. Yağşını arkasından kalma, yamanı kızını alma.
512. İçkeni kıımız yağşı, oynageni kız yağşı.
513. Êr kişiğe vâcib êrür yeti nêmerse asmağ: igne, tiven, bigiz, pıçağ, ustıra, tarak, çağmağ; çağmağnı atğa alışken ağmağ.
514. Êr bol öziğdin kalma.
515. Cân barında yalınmağ yaman êrni işidür, mâl barında tarımağ öte yaman kişini işidür.
516. Êr boynında kıl arğan çirimes.
517. At yağşısı ayağdın qarır, êr yağşısı kulağdın qarır.
518. Yaman êrkek toy buzar, yaman hatun üy buzar.
519. Êrkek yürse yolu açılır, hatun yürse kötü açılır.
520. Êr başıge iş tüşse êtük birlen su kêçer, at başıge kün toğsa suluğı birlen su içer.
521. Hatun Hudânı kahrı, ‘ayşı yılannı zehri.
522. Hatun ‘azâda semrer, bit osraqka semrer.
523. Bir hatunnu hilesi kırk eşekke yük bolar.
524. Bir pâre hatun atandek, bir pâre hatun it tartken kötendek.
525. Şalıge orağ, hatunga kotak.
526. Cân alev cân êr.
527. İtde cefâ yok, hatunda vefâ yok.
528. Beççe-dânım⁹⁶ bolsa emân, beççe boluşı âsân.
529. Hatun kamçı emes koldın taşlamas-sen.
530. Bağa kuyruksız, hatun ‘ağılsız.
531. Haytda hatun alma, yamğurda yıldı alma.
532. İki pıçağ bir kınge sığmas, iki süyük bir köñülge sığmas⁹⁷.
533. İki tarbuz bir koltuğka sığmas.
534. Bir hatunlik sitizege kalur, iki hatunlik açdın ölür.
535. Qarz üzülüp kêter, hatun saña kalur.
536. Hatunıñge kadriñ yok teniñni körer, qarındaşka kadriñ yok betiñni körer.
537. Bulutdın çıkkan kün açığı, yaman hatunnu tili açığı.
538. Yağşı hatun üy devleti, yağşı çapan toy devleti.

⁹⁵ *kötermelik* sözcüğü metinde “sundurmada oturan, evsiz” olarak tercüme edilmiştir (Ostroumov, 1888, s. 3). Sözcük Özb. *ko'tarma* “sundurma; topraktan yapılan yükselti, tepe” şeklinde yaşamaktadır (ÖTİL-I, s. 422).

⁹⁶ *beççe-dân* sözcüğü burada “rahim” anlamındadır (ÖTİL-I, s. 86).

⁹⁷ Bu atasözünün ilk kısmı Dîvânu Lugâti't-Türk'te *koş kılıç kınka sığmas* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 154).

539. Hatun alsañ körüp al, at alsañ minip al.
540. At alma piyâdeni maşlahatı birlen, hatun alma boydağını emri birlen.
541. Hatunğa kuçak, atka pıçak.
542. Êr ve hatun hoş höküz.
543. Êrni vezîri hatun, rüzgâr âhiri otun.
544. Kuğurmaç qarın toydurmas, oynaş köñül toydurmas.
545. Körpedin yahşısı buyum (kiyim) yok, makege⁹⁸ kiyip bolmaydur; oynaşdın yahşısı êr yok, ölse yığlap bolmaydur.
546. Hatunıñ qarısı it asrama.
547. Kul êriñ bolsun, yemişin kuymak bolsun.
548. Êriñ kul bolsun, kulağı yağlık bolsun.
549. Otuz oğlum bolğunça osrak çalım bolsun.
550. Êr süyse el süyedi.
551. Hatun êr arkasıdın, hanım han arkasıdın.
552. Atam alğan yok, kömürge kömgen yok, maña mirâş kaldı, ölgen açamdın⁹⁹ kızıl kayrak¹⁰⁰.
553. Qarındaşında kayğu bolmasun.
554. Kir yumaççı bolsañ kindikdeşinikige bargıl, böz egirmekçi bolsañ êmikdeşinikige bargıl.
555. Qar yağsa qarındaşınge barma.
556. At alsañ uruğın bilen barup al.
557. Burunni sasık dep kêsip taşlamaydı.
558. Toñ ayırğan may yer, qarındaş ayırğan boğ yer.
559. Yalı semiz eşekden yağır bolsa da at yahşısı, qadir bilmes qarındaşdan yakındağı yat yahşısı.
560. Atası başka atdın tüş, atalaşım atka min.
561. Qarındaşımda bolğunça çerâğ-dânımda bolsun.
562. Âşnâçilik bir yıllık, kudaçilik miñ yıllık.
563. Qudañ bolsa kul da bolsa anı sıyla, kudañ kelse aña kılmağıl hîle.
564. Yahşını keşige bol tofrağ, yamannı urğıl köprağ.
565. Yahşını işidür 'ıtr, yamannı işidür zehr.
566. Yahşını libâsın tik, yamannı kızın sik.
567. Tonguznı boynı yaman, yamannı oynı yaman.
568. Yahşıge her renk yaraşur, yamañga gül-gün yaraşur.
569. Yaman üydin yaman tütün çıkar¹⁰¹.

⁹⁸ «كلا» şeklinde yazılan bu sözcük tanımlanamamıştır. Ostroumov sözcüğü “ölüm” olarak tercüme etmiştir (Ostroumov, 1891, s. 11).

⁹⁹ Sözcük Özb. *aça* “babaanne; büyük babaanne; anne” şeklinde kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 64).

¹⁰⁰ Sözcük Özb. *kayroq* “bileği taşı” (ÖTİL-II, s. 540), Kır. *kayrak* “bileği” (KTS-I, s. 653), Kaz. *kayrak* “bileği” (KAZTS, s. 358) olarak yaşamaktadır.

¹⁰¹ Bu atasözü 592. sırada *yaman morıdın yaman tütün çıkadur* olarak karşımıza çıkmaktadır.

570. Èski çapanı bitı açığ, yamanı sözi açığ.
571. Yağşidin yamanlar hem yamanlık köz tutmas, yağşı yamanlarğa hem yağşılıkni unutmas.
572. Teñri mâlını şeytân kızğanur, yağşını hayrıge bahılını başı ağrur.
573. Yağşınıñ yağşı bilür kıymetin, yamanlar kaydan bilsün pulnıñ erzân mu yâ kıymetin?
574. Közi soğurdın kökreki soğur yamanrekdür, körgen işni köyünügi yamandır.
575. Te'essüf kılsañ biter-sen, hâsed kılsañ yiter-sen.
576. Yağşıge hizmet kılsañ bilindi, yamanğa hizmet kılsañ yalındı.
577. Yağşıda kîne bolmas, yamandı kîne kêtmes.
578. Yamanğa işiñ tüşmesün, kalınga kuşın tüşmesün.
579. Yağşını işi şenâ, yamanı işi gavgâ.
580. Yağşı âdem Hudâğa yakın, yaman âdem şeytânğa yakın.
581. Yağşığa yapış, yamanğa atış.
582. Yağşığa aytdım bilür, yamanğa aytdım külür.
583. Yaman künler yağşı bolur, yaman âdem yağşı bolmas.
584. Yamanğa kün hem karanğu tün hem karanğu.
585. Yaman yağşını saklar, yağşı yamanı saklar.
586. Yağşılar tapıp sözler, yamanlar kapıp sözler.
587. Yer yamanı bâzâr cây, çöp yamanı kuğa¹⁰², âdem yamanı sipâyı.
588. Yaman âdem yoldaşını karıtar.
589. Yaman âdemğa pul bërme, kaçıp kêtse nêter-sen?
590. Künni yamanı kêter, âdemni yamanı kêtmes.
591. Yamanı küçi yapalakka yetedi.
592. Yaman morıdın yaman tütün çıkadur.
593. Taşkend yeri yaramas lây kötige kılay, kolıda bir pulı yok baynı kötige kılay, tuzı yok kaymağı yok çaynı kötige kılay, yalı yok kuyruğı yok taynı kötige kılay.
594. Ğar özige ğaltek, oğrı özige ortak.
595. Aşılını hatâsı bolmas, nâkesni atası bolmas.
596. Kelni içkeni kâçî¹⁰³, başında altun saçı.
597. Kel ustırağa başını bërmese anı cezâsı kayçı bolur.
598. Kelni körseñ pestke tart, yelkesidin tasma tart.
599. Kêt, mel'ûn taznıñ üyige bar.
600. Pulnı bërseñ pulge bër pulnıñ köymes, kötni bërseñ kulğa bër kişi bilmes.
601. Sayak yürgen tayağ yeydi¹⁰⁴.

¹⁰² Sözcük Özb. *ko'ga ~ kovga* “kofa otu” biçiminde yaşamaktadır (ÖTİL-II, s. 646, 592).

¹⁰³ Farsça *kâçî* “süt çorbası; bir çeşit tatlı” sözcüğüdür (PED, s. 1000). Sözcük Tacikçede *koçi* “mısır unundan yapılan bulamaç” şeklinde kullanılmaktadır (TRS, s. 195).

¹⁰⁴ Bu atasözü 939. sırada *sayak yürgen tayağka kalur* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

602. Öz yüzini ayamagen birevni yüzini çiyè dèk kıılır.
603. Men oğrı bolğanda ay aydın boldı.
604. Kôr bâzârğa barıas, kel hamâmğa barıas.
605. Yalğançı kışi emes, yalğan aytmek èrenler işi emes.
606. Yalğan sözlegüçi kışini bi-‘itibâr kıılır, güherni ħor kıılır.
607. Vefâsızda ħayâ yok, ħayâsızda vefâ yok.
608. Ma‘lûm fâşıkđın ħayâ tileme, zâlimđin vefâ tileme.
609. Atı uluğ, sofrası kıuruğ.
610. Yanar çerâğını mescidde kôrgen, yağlık tamağnı eşikde kôrgen.
611. Fatîrdin kııl çığmas, bahîldin bir pul çığmas.
612. Yağşını câyı cennet, bahîlni câyı dûzah.
613. Bay bayğa bağar, su sayğa ağar¹⁰⁵.
614. Pulıñ bolsa ağzıñ oynar, pulıñ bolmasa köziñ oynar.
615. Barnı bèti yaruk, yoknı bèti çaruk.
616. Yemesenğ hem may yağşı, bèrmese hem bay yağşı.
617. Baynı èkkeni biter, kemağalnı sikkeni biter.
618. Kemağalnı èkkeni bitmeydi kirgeni¹⁰⁶ bitedi.
619. Kènge kèñ dünyâ, tarğa tar dünyâ.
620. Bî-meze kıavunnnı uruğı köp.
621. Barıda çâre çâre, yoğıda pul bi-çâre.
622. Pulsız yatur, pullik batur.
623. Mâl birlen pul birlen Ĥudânnı tapsa boladı.
624. Çapğanda baynı oğlı, toğtağanda èske tüşer.
625. İştansıznnı tüşige bir gez böz kiredi.
626. Yalanğaç sudan taymas.
627. Bar kıyse “mübârek bolsun!”, yok “kıyse kıaydın aldığ?”
628. Birim iki bolmadı, bitim sirke bolmadı.
629. Kemağal avı yürmeydi, avı yürse hem da‘vâsı yürmeydür.
630. Gedâyge bir eşik yapuk bolsa bir eşik açuk, aynı bèşi kıarangu bolsa bèşi yarug.
631. Bu kün dım¹⁰⁷ boldı, iştan yokatken kim boldı?
632. Gedâynnı ħurcunı tolsa hem közi toymas.
633. Aç kışige ta‘âm kıoysa onğe sonğe bağmas, tok kışige toğrağan ètni isi yağmas.
634. Açlık kûçeğa kııkarar, yalanğaçlık üyge kırgüzer.

¹⁰⁵ Bu atasözü 1079. sıradâ aynı şekilde görülmektedir.

¹⁰⁶ Metinde *kireğeni* şeklinde yanlış yazılmıştır.

¹⁰⁷ Sözcük Özb. *dim* “esintisiz, nefes alması zor derecede sıcaklık; havasız, boğucu” olarak kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 226).

635. Aç it kèzeğan bolar, açığkan oğrı bolar.
636. Aç bala tok birlen oynamas, tok bala hiç nerse oylamas.
637. Koynıda nânı barnı karnı tok.
638. Toyğan soğ toyıtının étin toprağ tatdı.
639. Qarż-dârnı öldürüp bolmas, açnı toydurup bolmas.
640. Aç itni kötini tok it yalar.
641. Karnı açdın karnı toknı pervâsı yok.
642. Aç karnım, tınç kulağım.
643. Karnı açsa kağı yè.
644. Toklık sùhlik.
645. Yağar işni başıge, yahşı kélür kaşıge.
646. Kèçki èkinni haıarı bar.
647. Tofrağ bolsa bigâne, zemîn bolur divâne.
648. Teni tofrağdın, hâşıl kètmendin.
649. Şalını arkasıdın kürmek su içer.
650. Atağ mîr-âb bolsa hem kulağnı başıda bol.
651. Kötermelikge kız bërme, tarnâvlikge bërmağnı özün bile-sen.
652. Miñnet kılmay râhat tapmas, toğm sèfmey èkin ormas.
653. İşlesen tişler-sen, yalasağ toyar-sen.
654. Yeri barnı eli bay.
655. Dihkân dâneni saçar, yer yırtmağ birlen zer yolın açar.
656. Yerdin çıkadur tillâ, âdemdin çıkadur hîle.
657. Köp yamğur yerni buzar, köp söz èrni buzar.
658. Dihkân bolsağ küz hayda, küz haydamasağ yüz hayda.
659. Kişi yerini işlep kaldım, lebmni tişlep kaldım.
660. Èkken orar, tikken alar.
661. Bir mişkâl èkken orar, iş kılğan tapar.
662. Arpa buğday aş bolur, altun kümüş taş bolur.
663. Çumçuğdın qorğkan tarıq èkmes.
664. Qış çilleside tarıq pişdi, yaz çilleside höküz öldi.
665. Kâsib habîb-i Hudâ.
666. Nân bolmasa fatîr kıl.
667. Nân-vây ölse koynıdın nân çıkar.
668. Çumçuğnı soysa hem kaşşâb soysun.
669. Hüneri yok kişini lezzeti yok işini.
670. Araba oğnı yeydür, araba-keş boğnı yeydür.

671. Kulâl mundîde¹⁰⁸ su içer.
672. Bözçi bëlbağka yarlıçımas.
673. Könçi pul süzedür, bözçi pul buzadur.
674. Aldı bâzâr aldı bâzâr, arka başını yazar.
675. Bâzâr bilgen aç kılmas, yol bilgen kéc kılmas.
676. Üydağı söz bâzârda râst këlmes.
677. Êrtegi sûdânı dehser ağırlığı bar.
678. Pul tapkunça hisâb tap.
679. Köterse zâm kıl, kötermese kem kıl.
680. Kıymet hikmetsiz emes, erzân ‘illetsiz emes.
681. Kembrağal tohm¹⁰⁹ alsa içide sarısını tapmas.
682. Kesel tüzelgüsi kelse tabîb öz ayağı birlen këlür.
683. Tabîb tabîb emes, derd körgen tabîb.
684. Ana köymedi, dâye köydi.
685. Âsmânda yıldız köp, yerde Kırgız köp.
686. Kazakda ayran köp, Urusda bayram köp.
687. Kazakçılık emes mü, kan kurutup yemes mü?
688. Hindü özini bâğ eyler, kölenkesini tağ eyler.
689. Sartka konak bolğunça Uruska avak¹¹⁰ bol.
690. Karakalpak nehârî kılar közi kellesige yetkende, Türk etikini yeşer su kötige yetkende.
691. Müselmânı kerâmeti tüşi, ferâset nısf-ı kerâmet.
692. Lûliden sipâhî bolsa öz elini çapar.
693. Şâgirdni bî-ferâseti üstâdnı müttehem kılar, mürîdni bî-ihlâş pirni müttehem kılar.
694. Mürîdni ihlâş nezîridin ma‘lûm bolur, pirni terbiyetidin mürîdni ihlâş zûr turur.
695. Yalğançı pir sigirdür, mürîdleri bukadur.
696. Şeyhni hüneri bolmasa hânkâh tenk bolur.
697. Molla bolup şeyh bolsa iki dünyânı çerâğı, ‘âmâ bolup şeyh bolsa yarguçaknı tayağı.
698. Fes fes¹¹¹ birlen karanguda tapışır, iki yalangaç hamâmda tapışır.
699. Kel baradur Buğârâğa, köt bêredür zağârage¹¹².
700. Zağâra ağır boldı, kelni kötü yağır boldı.

¹⁰⁸ Sözcük Tacikçede *mundî* “çömlek kırıntısı” şeklinde kullanılmaktadır (TRS, s. 239). “Çömlekçi çömlek kırıntısında su içer” anlamındaki bu atasözü *terzi kendi söküğünü dikemez* atasözünü andırmaktadır.

¹⁰⁹ Yumurta (ÖTİL-II, s. 235; KTS-II, s. 535; URS, s. 329).

¹¹⁰ Rusçadan geçen *abvahta* (<Rus. абвах < абвахта < гауптвахта) “hapis” sözcüğünün değişmiş biçimidir (Ostroumov, 1891, s. 26).

¹¹¹ Farsça *pes* “alçak, adi” (PED, s. 265) sözcüğü *fes* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

¹¹² Farsça *zağâra* “akdarı ekmeği” sözcüğüdür (PED, s. 617). Kır. *zagara* “mısır unu; mısır ekmeği; mısır bozası” (KTS-I, s. 574), Özb. *zogora* “mısır ekmeği” biçiminde bulunmaktadır (ÖTİL-I, s. 310).

701. Hudâ rahmet kılğan yer mescid bolur, Hudâ ‘âzap kılğan yer hamâm bolur.
702. Ahmak sûdâ kılar bâzâr ötkende.
703. Ahmak çarçagenin bilmes, köse karığanın bilmes.
704. Ağızğa kirgenni demek nâdân işi, aldığe kèlgenni yemek hayvân işi.
705. Nâdânğa ülfet bolğan kan yutar.
706. Ahmakğa iş buyursañ iş kalur, börk al deseñ baş alur.
707. Tintek çokmar yığar.
708. Tintekni tintek dese börki kazandağ bolur, cinnîni, cinnî dese arpa boyı koşulur.
709. Her kim öz kömeçiğe kül tartadı.
710. Tègirmeñni öziñ tart, bâzârıñı öziñ kıl.
711. Aş degen yerge kuruğ kelle yügürür.
712. Yutқан yutamas.
713. Hudâ karğağan tabağğa dört kol kirer.
714. Tamağ yeseñ toyğunça, oğurlıq kılsañ ölgünçe.
715. Alma yèp ağığunça örük yèp ölgil.
716. Kavun yeseñ seher yè, seher yemesen zehr yè.
717. Yalasañ toyar-sen, yemesen yeter-sen.
718. Aşnı ayasañ aşka, nânnı ayasañ nânğa.
719. Sunıñ mezesi muz bile, aşnıñ mezesi tuz bile.
720. Bèli ağımağannı nân yèşige kara.
721. Tüşteki aşka tüşlik yerden kişi kèlür.
722. Eger ét tatlığın koysa men oğurlıgım koyar èrdim.
723. Tigin tamağ tenni tâze kılur.
724. Koşnumnı aşı gavgâmı başı.
725. Tayar aşka bekevül.
726. Karındaşım kara kazanım.
727. Tamağ turğan yerde derd turmas.
728. Yıglağanğa yaş bèrür, yegen ağızğa aş bèrür.
729. Buyurğan aşka tiş teger, yaz tégmese kış teger.
730. Erzânı şorpası tatımas.
731. Yegenim meniki, çaynagenim gümânda.
732. Kazanda bolsa çömüçke çıkar.
733. Nege yedim bavurnı, yemey içim ağırdı.
734. Özümge tégmegen kazanda boğ kaynasun.
735. Ölükdin osuruğ çıkmas, eski mesciddin çerâğ çıkmas.
736. Yağlık aşnı kûçede körgen, yağlık çerâğnı mescidde.

737. Ölgenni üstige on tayaq.
738. Ölmaqnı cezâsı könmak, yamannı cezâsı urmak.
739. Sipâyı qarısı, argımaq atnı qarısı, nar tüyeni qarısı, beççeni qarısı şümşük bolur.
740. Yılanı dümi, kempîrni süti.
741. Bakraq tüyeni barı yaqşı.
742. Kul yığılıp baş bolmas, kum yığılıp taş bolmas.
743. Ur dëgende kul kaçır, çöriğe¹¹³ çelpek¹¹⁴ bersenj kazanıña tofrek saçar.
744. Kul bilen kuda bolsañ kuğurmaç bilen, çöri bilen kuda bolsañ çelpek bilen.
745. Kulmı hayâli özidür.
746. Uyalğan kul tek turmas.
747. Kulnı kulağı maylı, kël dese nâzı këlür, kël demese özi këlür.
748. Ayağdağı bit başke çıkar.
749. Kulnıñ ‘aqlı tüşdin soñ kirer, Hindûnı ‘aqlı pëşindin soñ kirer.
750. Kulnı qarındaşı yok, kembergalnı dâş¹¹⁵ yok, filni başı yok.
751. Kulda kulak bolmas, yılanda ayak bolmas.
752. Kul balası kulğa oğşar, toyka¹¹⁶ yegen itke oğşar.
753. Mâlğa yetkünçe ‘Azrâil cânğa yeter.
754. Qan çıkdı cân çıkdı.
755. Kefen kiygen kèter.
756. Suğa kirgen kuruq çıkmas, gürge kirgen tirik çıkmas.
757. Tër çıkqandın cân çıkmas.
758. Çıkmağan cåndın ümîd.
759. Ak koyını ayağıdın asadur, kara koyını ayağıdın asadur.
760. Ölüp kêtken Hâce Ahmet tayaq tayanıp këlîp kaldı.
761. Ölgende gürîñ kên bolsun, tirikde törîñ kên bolsun.
762. Çakırğan yerdin kalma, çakırmağan yerge barma.
763. Mihmânı aşkar¹¹⁷, başıñnı kutqar.
764. Qonaq toymadım dëmes, soymadı dër.
765. Mihmân ‘atâ-yı Hudâ, atı bolsa belâ-yı Hudâ.
766. Mihmânğa aş koy, kolıñnı boş koy.
767. Sipürmeğan uyge mihmân këlür.

¹¹³ Bu sözcük Özb. *ço'ri* “karavaş” (ÖTİL-II, s. 387), Uyg. *çöri* “karavaş” (URS, s. 393) biçiminde yaşamaktadır.

¹¹⁴ Hamur kızartması, pişi (DTO, s. 287; ŞS 42; S: 208v/18).

¹¹⁵ Farsça *dâş* “arkadaş, yoldaş, ortak” sözcüğüdür (PED, s. 497).

¹¹⁶ Sözcük metinde *تويقه* şeklinde yazılmış ve “hayvan kemiği” olarak tercüme edilmiştir (Ostroumov, 1891, s. 33).

¹¹⁷ Sözcük *atkar*- “göndermek, yollamak” yerine yazım yanlışıyla *aşkar*- biçiminde yazılmıştır. Bu atasözü Kırgızlarda *konoktu atkar*, *balaadan kutkar* “misafiri gönder, beladan kurtul” şeklinde kullanılmaktadır (KOS-I, s. 79).

768. Mihmân aldıda müşükiğini ‘pışt’ dème.
769. Özini tabaķı köñ tefe dek, mihmânı tabaķı ketişip¹¹⁸ koyupdur.
770. Uyalmağan buyurmağanını yer.
771. At yokıda eşek hem mâl.
772. Êşekni küçi helâl süti harâm.
773. Êşek Mekkege barıp helâl bolmas, yahşı söz köp aytılsa hem melâl bolmas.
774. Êşekdin yıgılğan tahta, tüyedin yıkılğan pahta.
775. Êşekke mingen elde köp, yol körmegen yurtda köp.
776. Êşekke mügüz bitmesün egesini süzer, tüyege kanat bitmesün tamıñnı buzar.
777. Êşekni sıylasañ baķange çıçar, ölükni sıylasañ kefenge çıçar.
778. Êşekni yamanı kazuķķa çıçar, atnı yamanı aħurģe çıçar.
779. Êşekke toķum, âdemģe libâs.
780. Êşekni yamanı otda turmas boķda turar.
781. Êşekni tanıģeni şüre.
782. Êşekdin eşek toģar, atdın at toģar.
783. İtdin toķķan ķurbânlikke yaramas, eşekdin toķķan insânlikke yaramas.
784. Êşek mınçaķ tâc bolmas, it üzümü tâk bolmas, eşek yıgılıp at bolmas, öz uruģıñ yat bolmas.
785. ‘Aşksız kèsek, maħabbetsiz eşek.
786. Êşek yürer katķaķda, ma‘lûm bolur batķaķda.
787. Êşek oyını kırķ yılda, it oyını her künde.
788. Êşek eşekdin ķalsa âdem âdemdin ķalmaydur.
789. İt yengenini talaydı.
790. İtni ortaģı bit.
791. İt yegenini ķusar.
792. Êrģe bersenģ aşıñnı erler sıylar başıñnı, itke bersenģ aşıñnı itler tartar başıñnı.
793. İt itni ortaģı.
794. İt ulısa êldin çıķarur.
795. İtni başını sılasañ tabaķķa barur.
796. Sarıģ it savģa¹¹⁹ tiledi.
797. Üre bilmegen it ķonaķ kèltürer.
798. İt itke buyuradı, it ķuyruģıģa buyuradı.
799. Yüģürük at yemni artar.
800. At torbadın ķarıydur.

¹¹⁸ Sözcük metinde كاتشيب şeklinde yazılmıştır. Doğru okunması konusunda tereddüt ettiğimiz sözcüğün kökeni muhtemel olarak *kert-* fiiline bağlanabilir. Ostroumov bu atasözünü “kendi tabağını gübre tepesi gibi doldurmuş, misafirin tabağına kenarları eşit bir şekilde yerleştirmiş” biçiminde tercüme etmiştir (Ostroumov, 1891, s. 34).

¹¹⁹ *Savģat* “avcıların avlarından verdikleri pay” sözcüğünün kısalmış biçimidir (Ostroumov, 1891, s. 37).

801. Ala at belâ at.
802. Azğandın soñ argımağ at bolmas.
803. Kêpek yegen at yügürük bolmas, lâydın yasağan tüynük bolmas.
804. Ayğır kaçsa üyürden tap, baytal kaçsa peşeden¹²⁰ tap.
805. Tay tulası üyürden çıkmaz.
806. Kişi tonı kirçilik, kişi atı tırçılık.
807. Atı tępmes dême, itni kıpmas dême¹²¹.
808. Yügürükdin yügürük çıksa ayağı tıpır tıpır kıladı.
809. At bakqunça tay baq.
810. Ala toğanaq alğur bolsa hem ahvâli ma'lûm.
811. Qarçığay qazan toldurar, it alğı at öldürer.
812. Zîrek kuş iki ayağıdın iliner.
813. Çumçuk sêmirse hem batman bolmas.
814. Kêrilme tavıq, kôtiñdin çıkar savıq.
815. Bideneni üyi yoq, qayda barsa 'bitpılık'¹²².
816. Lekleknî kêterige bakmas, kelerige bakarlar.
817. Yat tavıknı ketekke kãmama ketekni buzar.
818. Turnadın qaravul qoysañ têpeñdin 'kıkruv'¹²³ kêtmes.
819. Yûk yığılıp taylaqqa kaldı.
820. Bürge kêtmi şayaqqa, bitni qoydı tayaqqa.
821. Qurbakanı üyige çümeli gedâylikke barur.
822. Qoradın ayrılğan qoynı bôri yutar.
823. Ayağannı höküz bilmes, sılağannı sığır bilmes.
824. Qurbakanı bassañ hem 'vaq'¹²⁴ êtedi.
825. Qurbaka vaqtı bilen qurıllaydı.
826. Yasañçaq merdâne bolmas, kôpelek pervâne bolmas.
827. Bôri arıqlığın bildürmes.
828. Toğrı yürgen kıyıkni kôzidin başqa 'aybı yoq.
829. Êçkiniki miñ açılsa 'aybı yoq, qoynıki bir açılsa 'aybı bar.
830. 'Bağ pağ' êtken tekeni qar yağqanda kôre-miz, batırsıngen yigitni yav kêlgende kôre-miz, çêçenlengen yigitni dav bolğanda kôre-miz.
831. Çoçqa atasını tanımas, it êgesini tanımas, müşük balasını tanımas.

¹²⁰ Sözcük Özb. *paşşaxona* "sivrisinek ve sineklerden korunmak amaçlı yapılan özel çadır" şeklinde kullanılmaktadır (ÖTİL-I, s. 581).

¹²¹ Bu atasözü Dîvânü Lugâti't-Türk'te *it ısırmas at tepmes tîme* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 91).

¹²² Bildircımın çıkardığı ses (ÖTİL-I, s. 121; KTS-I, s. 324).

¹²³ Turna sesi.

¹²⁴ Kurbağanın çıkardığı ses.

832. Sığırlar su içkende buzaqlar muz yalaydur.
833. Buzaknı yürge ni samanlık-qaça.
834. Yalğançını sözi zâyi‘ bolur.
835. İt hürer kervân kêçer.
836. Bilmes Hudânı bilmes, körmes Hudânı körmes.
837. Ülkendin tama‘ kılmağan Hudâdın tama‘ kılmas.
838. Yamağa işiñ tüşmesün, kulağa hoşıñ tüşmesün.
839. Harâm-zâdeni kıyruğı bir tutam.
840. Kişini kişisi bolmasa tofısın yerge koyup kêneşür.
841. Bit ğamdın, bürge nemdin, peşe dımdın, kene köñdin.
842. Dünyâda kim öledi, bir köñülçek bir érinçek.
843. Yamannı öldi dese inan, yamanlıknı koydı dese inanma.
844. Öz közüñ ölüknı tırgüzür, ölüğ tırgüzalmasa yatkanı tırgüzür.
845. Çilleki¹²⁵ çillekini körüp çümek urar¹²⁶.
846. Tüye tilini sar-bân¹²⁷ bilür.
847. Kırada kara körseñ qarın tokı.
848. Söznıñ toğrısı yahşı, tüyeniñ burası yahşı.
849. Çöl börisiz bolmas, yurt oğrısız bolmas.
850. Saķav¹²⁸ sözlemsak¹²⁹ bolar, açingen tillik bolar.
851. Aytalmağan ağızdın çıçalmağan köt yahşı.
852. Hem-nişiniñ ala qarğa bolsa aşın boķ bolur.
853. Hisâbını tapķan hemyânıdın ayrılmas.
854. Ésiñ barıda étekiñni yap.
855. Ferâsetsiz âdemdin til bilmes hayvân yahşı, eşiki yok üydin üç yığaç eyvân yahşı.
856. Köp demek birlen bolmağıl nâdân, köp yemek birlen bolmağıl hayvân.
857. Dâna düşmendin nef‘ imkânı bar ve nâdân dostdın zarâr imkânı bar.
858. Oyçı oy oylağunça tevekkülçi işini bitirür.
859. Su baştan aşsa hâh bir qarış hâh miñ kulaç bolsun.
860. Bir çoçķarnı başı kêtķünçe miñ koynı başı kêter.

¹²⁵ Erken olgunlaşan bir çeşit üzüm (ÖTİL-II, s. 368).

¹²⁶ Bu deyim Özb. *çumak ur-* “renk almak, kızarak olgulaşmaya başlamak” biçiminde kullanılmaktadır (ÖTİL-II, s. 382).

¹²⁷ Sözcük Özb. *sarban* “kervanbaşı; kılavuz” şeklinde bulunmaktadır (ÖTİL-II, s. 22).

¹²⁸ Sözcük Özb. *soķov* “dilsiz” (ÖTİL-II, s. 73), Kır. *sakoo* “genç atlarda görülen, bademcik bezlerinin iltihaplanmasıyla oluşan bulaşıcı hastalık; kekeme” (KTS-II, s. 367), Kaz. *saķav* “peltek” (KAZTS, s. 547) biçimlerinde bulunmaktadır. Ostroumov bu sözcüğü “kekeme” olarak tercüme etmiştir (Ostroumov, 1891, s. 43).

¹²⁹ *Söz-le-m-sak* şeklinde oluşan bu sözcüğü Ostroumov “söz ustası” olarak tercüme etmiştir (Ostroumov, 1891, s. 43). -*Saķ* eki burada düşkünlük bildiren bir sıfat türetmiştir.

861. Molladın nân sorama, yılandın ayak sorama, çümelidin köz sorama, kâtipden kâğaz sorama, Hindûdın sürme sorama.
862. Berermenge beşev köp, alarmange altav az.
863. Êlge koşulğan ârâyiş tapdı, êldin çıkқан âsâyiş tapdı.
864. Kığiz kimniki bolsa şunıñ bilegi qabarur.
865. Têgürmenge her ne kêlse ügürmeñ.
866. Mite yamanı têgürmeden bütün çıkar.
867. Yılanı öñde körseñ yanç, tüşde körseñ kenç.
868. Tüşke nêmeler kirmeydür, köñülge nêmeler kêlmeydür.
869. Qış keledi qılıçın südrep.
870. Birge vefâ miñge vefâ.
871. Köpni tilegi köl.
872. ‘İllet ketedı, ‘âdet kêtmeydi.
873. Tilengendın tilingen yañşı.
874. Yerden tapsañ sanap al, âşnâ bolsañ sınañ al.
875. Tamurıñnı yañşı dême, artıdın yaman çıksa kaytar-sen.
876. İkilesi bir kişi, ‘arabamı têrkişi.
877. Ata anañ ölse ölsün, qadîr-dânıñ ölmesün.
878. Yañşı libâs tenğa ârâyiş, yañşı qoldaş cângâ âsâyiş.
879. Dostıñnı aşını düşmânıñça yêgil.
880. Dost kêlip düşmen işini qılmasun.
881. Âşnâ bolmaq âşân, cüdâ bolmaq müşkül.
882. Cân ağırtken dost bolmas.
883. Tüşke nême kirmeydi, düşmen nême demeydi.
884. Dostdın düşmennı farq êterge köp mülâhaza kerek ve ferâsetlik bilen hîle-kernı köp tecrebe kerek.
885. Kör bilen yoldaş bol, kör köñül birlen yoldaş bolma.
886. Boyım dek boy tapdım, köñlim dek köñül tapalmadım.
887. Piyâznı postı köp, yamanı dostı köp.
888. Qazuk başıda qar turmas, nâdân kişi dost bolmas.
889. Yamansız yañşı bolmas, yañşısız yaman bolmas.
890. Şabır qılğan may aşar, du‘â alğan köp yaşar.
891. Yat kötige yantak, inanmasañ yatıp bak.
892. Mestlik râstlik.
893. Bîkâr yürgendın köre bîkâr işlegen yañşı.
894. Bîkârdın Hüdâ bezer.

895. Bir künki işni értegeçe qoyma.
 896. Kör qoyğannı sağ tapmas.
 897. Ğam başkannı bit basar.
 898. Mollanı aytkenini kııl, kıılğanını kıılma.
 899. Âsmân uzak, yer qatıđ.
 900. Ğayretlikdin î mân qutulmas.
 901. Cândın kécemey iş bitmes, qaşđ kıılmayın nefis ölmes.
 902. Üç nêmede bahâ yok: atda bahâ yok, kıılıçda bahâ yok, pıçaqda bahâ yok.
 903. Özi yoqnı közi yok.
 904. Birim iki bolmadı, bêşim sığır bolmadı.
 905. Tüşni hezl-keş kişige aytma.
 906. Evveli yağşı bolsa âhîri şaylı¹³⁰ bolur.
 907. Üy içide unı yok, tam başıda qoş tenûr.
 908. Az az örgenip dâ nâ bolur, qatre qatre yığılıp deryâ bolur.
 909. Baş başqa, yağırçaq taşqa.
 910. Bardın teger, baldın tamar.
 911. Yoğdın qaçar, yamandın tanar.
 912. Köp yêr-men degen az yêr.
 913. Baradigen üyiñge eşik yapma qatığ yüzünge.
 914. Qoynıdın tökülse qonçıge teger.
 915. Mingeni höküz, tilegeni toquzdan toquz.
 916. Nasyadan ôtkeni tégirmenden çıqqanı.
 917. Özi yoqdađ, âvâzı oqdađ.
 918. Yerge tüşken gül bolur, otke tüşken kül bolur.
 919. Aç yürekke açığ sarımsaq.
 920. Edebni bî-edebdin örgen.
 921. Kemâl-i î mân şabır.
 922. Şabır tégi sarıq altun.
 923. Mezelik sözge her qanqa kulaq salsa bolur.
 924. Her kim yürse yolını bilip, kêtmes ayağı tayılıp.
 925. Baş yarılrsa börk içide, qol sinsa yeñ içide.
 926. Qardın qutulup yamğurğa yoluqtım.
 927. Âb-cuvâz¹³¹ nevbetige qara.
 928. Bilgeniñçe bitni basa kör.

¹³⁰ Sözcük Kıır. şay “dört dörtlük, mükemmel” şeklinde kullanılmaktadır (KTS-II, s. 698).

¹³¹ Suyla çalısan tahıl öğütücü makine (ÖTİL-I, s. 515).

929. Âftâbda bit bakışar.
930. Buyursa erinmeŋ.
931. Üyni töri yaŋşı, yigitni zûrı yaŋşı, ƙarını gûrı yaŋşı.
932. Yaman ayğırdı yal bolmas, ölermeŋde mâl bolmas, yaman arıda bal bolmas, susız yerde tal bolmas, ƙarımayın ƙal bolmas.
933. Yorğalikke yoldaş bolma.
934. Yüzi ƙızılını uyalturup bolmas.
935. Êlçini ƙeçik(k)enidin süyün.
936. Bolmağange boluşma.
937. Têgirmen aylanıp sümekke zûr keldi.
938. Bir ƙış ƙuyançık ağırığı.
939. Sayaƙ yürgen tayaƙƙa ƙalır.
940. Kün körmegen körse kündüzi çerâğ yaƙar.
941. Öpke ciger aş bolur mu kelle paçalar birlen?
942. Ağırmas başƙa altın ısırğa.
943. Yer yutarge toymaydur, ot otunge toymaydur, köz körege toymaydur, ƙulak sözge toymaydur, köŋül oyğa toymaydur, bôri ƙoyğa toymaydur.
944. İşlegin işni ƙışda ƙiyer-sen ƙişni, işlemesen işni titrep çıkarar-sen ƙışni.
945. Aynı êtek bilen yapıp bolmas.
946. Ƙannı ƙan birlen yumaydı su birlen yuydı¹³².
947. Cân neme kerek cânâne bolmasa, üy neme kerek ğam-ğâne bolsa?
948. Ƙolıŋ maylı bolsa başıŋge sürt.
949. Yoknı yondurup bolmas, ƙuşnı ƙondurup bolmas.
950. Alevge kêlgen êlekni almas.
951. Üylikni tapmağan ƙişilikni tozdurar.
952. Oraƙçını yamanı oraƙ tanlar.
953. Ƙoyçı bir boranlık, batır bir oƙlık.
954. Uralmağan âdem kette keltek alıp yügürer.
955. Su kêter taş ƙalar, osma kêter ƙaş ƙalar.
956. Birevni üyige baƙma, bî-mağal êşikni ƙaƙma.
957. Kör tutƙanını ƙoymas, ker eşitkenini ƙoymas.
958. Talnı yumşağını ƙurt yer, âdemni yumşağını bit yer.
959. Her kim özini ayasa ƙişini ayaydı.
960. Cân cânğa köyedi, şiş kebâbge köyedi.
961. Keşşizlikdin ğafa bolmağıl, ayağsızlarğa baƙıp şükür ƙıl.

¹³² Bu atasözü Dîvânu Lugâti't-Türk'te *kânıg kân bile yūmas* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 378).

962. arası krngendin aldım dme, olinqe tgmegenni aldım dme.
963. Deryge hezl ılma su seni urutur, vliyge hezl ılma tpgn¹³³ urur.
964. Fi'lini kn tut, tenbeni¹³⁴ tn tut.
965. olak demni seyri yok, kembagal demni ayrı yok.
966. Ot ii avırmak, yel ii savırmak.
967. Her kimni ii emes ulak¹³⁵ urlamak¹³⁶, medresege barıp toprak yalamak.
968. At ayaan yerge baar, u ayaan kkke baar.
969. Smiz urtnı uyası yanganı keveki.
970. Her kimni niyeti yoldaı.
971. Yaı niyyet yarım ml.
972. ler hkz baltadın taymas, talagenga ta bolmas.
973. Yatıp aluna atıp al.
974. Atımni ktim mnemes, atım eger cabdunı ahlamas.
975. Ayagen kzge p ter, talaanga ta tmes.
976. Uyat lmdin atı.
977. r yigitni uyalanı lgeni.
978. alavını tapsa ar yanar, alavını¹³⁷ tapmasa aal otun hem yanmas.
979. rtegi ini kke oyma.
980. ı tapsa yaz tapmas-sen, yaz tapsa ı tapmas-sen.
981. Fil-bnga n bolsa dervzeni kette ıl.
982. kisi kpni szi p.
983. Kn kneip yırtıladı, tar tartııp yırtıladı.
984. Azı ıyı bolsa bolsun, baynı olı szlesn.
985. rmen yıanı gilgeni sinqeni.
986. Blngenni bri yr.
987. Baynı aını bay-tbet¹³⁸ ızanadı.

¹³³ “Soy” anlamına gelen *tpuk* szcu Tat. *tpek* “en kuk ocuk; vris” olarak kullanılmaktadır (TATRS-II, s. 409).

¹³⁴ Farsa *tenbe* “kapının srgs, kolu” szcudr (PED, s. 327). Szcuk Tacikede *tanba* “direk, destek” (TRS, s. 379), zb. *tamba* “kapıyı rtmek iin arkasına yaslanan ahap, tahta” biimlerinde kullanılmaktadır (TL-II, s. 113).

¹³⁵ Szcuk zb. *ulo* “eitli yollarla (balama, dikme, yapıtırma, yamama, ivileme vs.) bir araya getirilen, birletirilen, eklenen, birkaç paradan oluan” eklinde kullanılmaktadır (TL-II, s. 272).

¹³⁶ *Ula-* “eklemek” fiili metinde yazım yanlııyla *urla-* biiminde yazılmıtır.

¹³⁷ “st ste dizmek, yımak; oaa odunu st ste dizmek” anlamındaki *ala-* (TL-II, s. 543) fiilinden treyen bu szcuk zb. *alav* “ıra, tututurucu” biiminde kullanılmaktadır. Ayrıca bu szcukten meydana gelen ve atasözünde grlen *alavını tap-* “odunu st ste dzgn bir ekilde dizerek yakmak; yol, are bulmak” deyimini de bulunmaktadır (TL-II, s. 545).

¹³⁸ Ataszlerinde “hizmeti, kle” anlamında kullanılan bu szcuk zb. *boytevat* “iri kpek; saları uzamı, st baı dklen insan” (TL-I, s. 127), Kır. *baydbt* “byk, iri kpek” (KTS-I, s. 173), Kaz. *baytbet* “iri kpek” (KAZTS, s. 77) biimlerinde kullanılmaktadır.

988. İçkeni aşu yok, itini atı bay-têbet.
989. Umı yoknu hûnı yok.
990. İtini ulığanını böri eşitmes, bürini ulığanını Teñri eşitmes.
991. Aytur yerde unutma, aytmas yerde özünü mütekellim tutma.
992. Sunı özi suyuğ erdi, neme koşup koyuğ kıldıñ?
993. Toğğan ay toğrağan ét, on bêsıde batar, tañda atar.
994. Közi yoknu sözi yok.
995. Yav kaçsa batur köpeyür.
996. Kaygunı köp tartsañ miñnetiñ artar.
997. Cende¹³⁹ bolsa bolsun gende¹⁴⁰ bolmasun.
998. Alevni tişi yok, hól kuruğka işi yok.
999. Sunı körüp etik saladı.
1000. İt itke buyuradı, it kıyruğıge buyuradı.
1001. Tülki inige bakıp oymasa qotur boladı¹⁴¹.
1002. Quşnu yamanı yafalağ, tüye kiçiki botalağ.
1003. İtini yamanı töşekdekidin ümîd kılar.
1004. Kişi gamı erte kirip kéc çıkar.
1005. Tütünü açığı morı biler.
1006. Özini işi pahtadın yeñil, kişini işi taşdın ağır.
1007. Kereklik taşnu ağır yok.
1008. Sen tınç koşnu tınç.
1009. Koşnuñni aşka örgetme, kötiñni osrukka örgetme.
1010. Yamanga gürda koşnu kılmasun.
1011. Koşnuñni oğrı tutma, öz öziñge hâzır bol.
1012. Yağşı koşnu ata ana, yaman koşnu başka belâ.
1013. Köp demek sözge mağrûrlik, köp yemek nefske memûrlik.
1014. Az demek hikmetke lâzım, az yemek şöhetke lâzım.
1015. Arqadağı söz ağıldağı boğ.
1016. Yağşını sözi kaymak, yamanı sözi tokmak.
1017. Sözni anası kulağ, sunı anası bulak.
1018. Sasığan ağızdın çirigen söz çıkar.
1019. Aytken sözni içkeri yutmak bolmas.
1020. Bî-fayda sözni aytma, faydalık söz ayturdın kaytma.

¹³⁹ *Jende* “yamalı hırka” sözcüğü metinde *c*’li biçimde görülmektedir.

¹⁴⁰ Farsça *gende* “pis, kirli” (PED, s. 1099) sözcüğü metinde *kef* (كف) ile yazılmıştır.

¹⁴¹ Bu atasözü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *tilkü öz inke ürse uduz bolur* şeklinde görülmektedir (DLT, s. 26).

1021. Tiliñni tut tişin sınmasun, âdemler saña külmesün.
 1022. Otuz tişdin çıqqan söz otuz uruğ elge kèter.
 1023. Köp söz eşekke yük.
 1024. Keselni kelişi âsân, kètişi kıyın.
 1025. İçin ağrısı ağızını tıy, köziñ ağrısı kolıñı tıy.
 1026. Şihhat tileseñ köp yeme, ‘izzet tileseñ köp dème.
 1027. Köp dègen köp yañılur, köp yegen köp yıkılur.
 1028. Sözni yamanı ‘sen çık’, derd yamanı kıyançık.
 1029. Emân bolsa başım, yana çıkar bu saçım.
 1030. Yerdin yer kutluğ.
 1031. Kesel bolup ölmedim, üzlüküp¹⁴² öldim.
 1032. Yağşı kèlse hût, yaman kèlse yut.
 1033. Derdim bardur kişim yok, gamım bar gam kişim yok.
 1034. Derdiñ tumav bolsun, küniñ tuman bolsun, tuman hevânı tâzeleydi, tumağ içni tâzeleydi.
 1035. Kışın tuman birlen ötsün, keseliñ tumav birlen ötsün.
 1036. Tenesi başka derd bilmes, üyi başka muñ bilmes.
 1037. Yaman ağığa yağşı aş.
 1038. İçin kètdi küçin kètdi.
 1039. Ata körgen oq yonar, ene körgen ton piçer.
 1040. Kuş uyasıda körgenini kıladı.
 1041. Körgen körgenini kıladı, kösev türkenini kıladı.
 1042. Köp atқан bilen mirgen bolmas, köp aytқан bilen çèçèn bolmas.
 1043. Örgengen köñül örtense kıoymas.
 1044. Dost miñ bolsa hem az, düşmen bir bolsa hem köp.
 1045. Tiğın sirke ‘aseldin tatlık.
 1046. Kiçkine taş yarar baş.
 1047. Ölme atım, yaz kèlür yunuçka biter.
 1048. Yalguz atnı çanı çıkmas, çanı çıkısa danı çıkmas.
 1049. Güştı sizniki, süyeki bizniki.
 1050. ‘İlm kışda eriydi, yazda tonğadı.
 1051. Sabak müşkül bolsa oquğunu uyku basar.
 1052. Okumak igne birlen kıduq kıazımak.
 1053. Şâ’irğa üç nerse lâzım: söz ve âvâz ile sâz.
 1054. Kıarıdaşını aşka çakır, çâşke¹⁴³ çakırma.

¹⁴² Sözcük Özb. *uzluk*- “hastalık nüksetmek, depresmek” biçiminde yaşamaktadır (ÖTİL-II, s. 265).

¹⁴³ Farsça *çâş* “ayıklanmış ekin, tahıl yığını” sözcüğüdür (PED, s. 386; ÖTİL-II, s. 380).

1055. Ayrılgen azadı, birikken ozadı.
 1056. Aznı bilmegen köpni bilmes.
 1057. Atdın yıkılsun, yav ölsün.
 1058. Âdem bardur âdemlerniñ naqşıdur, âdem bardur hayvân andın yaqşıdur.
 1059. Qazâ kelse köz kör bolur.
 1060. Qul yazmay cezâ bernes, bende yazmay belâ bernes.
 1061. Derd ber-gen dermân bere-di.
 1062. Qul ölmes, rızkı kemeymes.
 1063. Hudâ ursa çâre yok, asray-men dese belâ yok.
 1064. İçken ağızğa aş bere-men, yıglağan közge yaş bere-men.
 1065. Rızkım mañlayım, âşnâm belbağım.
 1066. Özi yoqñı Hudâyı hâzır.
 1067. Dîv urgenni tégirmençi urar.
 1068. Şûrlikke yer oyular.
 1069. Cân barıda qazâ bar.
 1070. Buyursa bala, buyurmasa belâ.
 1071. Qırq yıl kırğın bolsa eceli yetken öledi.
 1072. Kişidağı kilid âsmânda.
 1073. Birni berseñ maña, miñni bere-men saña.
 1074. Özini bilmegen haqñı bilmes.
 1075. Haq süygenni halk süyer.
 1076. Hudâdın qorqқан âdemdin qorqmas.
 1077. Hudâ degen mahrûm qalmas.
 1078. At arıqlıqda, kız yetimlikde.
 1079. Bay bayğa baqar, su sayğa aqar.
 1080. Tüpür-gen tüpürükni qayıp almaydurlar.
 1081. Arıqda aqқан sunıñ qadri yok.
 1082. Qıldır qıldır taze kıl.
 1083. Tüye mu‘âmelege çökedi.
 1084. Selâm hem qarız, ‘aleyk hem qarız.
 1085. Hoşâmed deseñ qap qap, bir pul deseñ Semerqanddın tap.
 1086. Her kim öz ‘aybını bilse öz özini öldürür erdi.
 1087. Tikendin gül biter, güldin tiken biter.
 1088. ‘Aybsız dost ahtarğan dostsız qalur.
 1089. Köp yaşağan bilmes, köp kıdırğan bilür.
 1090. Molla Mîr ‘Aşûr, pulığa yaraşur.

1091. Tîz yürgen tîz çarçar.
1092. Körpenge köre ayagıñ uzat.
1093. Tilini saklağan başını kutkarur.
1094. Tintekdin toğrı haber.
1095. Hatunnıñ maşlahatı hatunge yaraydur.
1096. Bal bal demek birlen ağız tatlık bolmaydur.
1097. Dost birlen alış beriş kılma.
1098. Köñöldin kélgen qoldın kélse hem kempağal pâdşâh bolur.
1099. Helâl mâl zâyi‘ bolmas, nâ-ħağ mâl tîz zâyi‘ bolur.
1100. Her kim öz ‘aybını bilmes.
1101. Til kılıçdın ötkürdür.
1102. Kılıç yarası biter, til yarası bitmes.
1103. Eğri oltur toğrı sözle.
1104. Zamâneğa boyın sunmaq kerek.
1105. Qasâb üstühânını öz dostığa satar.
1106. Söznıñ bardısığa qara.

2. Sonuç

Görüldüğü üzere, Ostroumov'un derlediği atasözlerinin sayısının fazlalığı bu çalışmanın sadece metin yayınıyla sınırlı tutulmasını gerektirmiştir. Ostroumov her ne kadar bu atasözlerini yirmi bir farklı konu alanına göre sınıflandırmış olsa da metnin içeriği, ihtiva ettiği sözcükler ve anlamlar açısından daha geniş bir kavram ve konu yelpazesine işaret etmektedir. Başka bir deyişle, bir atasözü, tamamen kapsadığı konu alanının ötesinde, içinde bulunduğu kavramlar ve anlamlar açısından daha geniş bir kavram ve konu alanını çağrıştırmalıdır. Bu nedenle, atasözlerinin kavram alanları bakımından detaylı bir şekilde ele alınması gerekliliği doğmaktadır ve bu da metni, söz varlığı incelemeleri açısından daha değerli kılmaktadır.

Ayrıca atasözleri çok çeşitli soyut ve somut anlam varlığı bakımından da dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere, ifade ettiği gerçek anlamın dışında başka anlamları ifade eden atasözleri bütünüyle ya da kısmen mutlaka metaforik (deyim aktarmalı, eğretilmeli) ya da metonimik (ad aktarmalı, düz değişmeceli) süreçlere işaret etmektedir. Metinde bu türden *it hürer kervân keçer* 835 “it ürür kervan yürür”, *koradın ayrılğan koyunu böri yutar* 822 “sürüden ayrılan koyunu kurt kapar” gibi atasözleri bütünüyle kendi anlamı dışında metaforlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan soyut birer anlamı göstermektedir. Metindeki kimi atasözlerinin metafor ve metonimi ile ilişkisi ise bünyesinde bulundurduğu deyimsele ifade ve sözcüklerle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin *tilini saklağan başını kutkarur* 1093 “dilini tutan başını kurtarır” atasözünde *tilini sakla-* ve *başını kutkar-* deyimlerinde metonimik bir şekilde organ adı olan *til-* sözcüğüyle “söz, konuşma” ve *baş* sözcüğüyle de “kişinin kendisi” kastedilmiştir. Metinde bunun gibi dikkat çeken çeşitli seviyelerdeki metafor ve metonimi süreçleri atasözlerinin metafor ve metonimileşmeleri bakımından da ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Atasözlerinin dil özelliklerine gelince gramer yapısı büyük çoğunlukla Çağatay Türkçesi özelliklerini taşımakla birlikte *e > ü* değişimiyle *süy-* “sevmek” (< seb-) 550, *tüye* “deve” (< tebe) 443; *b > p* değişimiyle *piş-* “pişmek” (< bış-) 138, *piç-* “biçmek” (< biç-) 1039, *pıçak* “bıçak” (< bıçağ) 290; *k > ğ* değişimiyle *gaz* “kaz” (< kaz-) 378; *η > y* değişimiyle *süyek* “kemik; akraba” (< süñük) 349, *köylek* “gömlek” (< köñlek) 382; *s > ç* değişimiyle *çıç-* “sışmak” (< sıç-) 220, *çıçkan* “fare” (< sıçğan) 265, *çüçü-* “tatlılaşmak” (< süçig) 326, *çoz-* “uzatmak” (< soz-) 443; *y > c* değişimiyle *cır* “şarkı, türkü” (< yır) 338 gibi örnekleri de bünyesinde barındırmaktadır.

Bunun dışında +A / y + *dur-* + *kişi zamiri* şimdiki zaman yapısındaki *dur-* fiilinin -r sesi kimi örneklerde düşmekte ve önündeki ünlü düzleşmektedir: *boladı* 4, *tüşedi* 10, *sığmaydı* 14, *acratmaydı* 71, *koşulmaydı* 89, *karaydı* 90, *aladı* 113, *qalmaydı* 130, *çıkadı* 172, *oynaydı* 173, *köteredi* 173, *kiredi* 185, *öledi* 283, *tohtamaydı* 502, *kétmeydi* 502, *içedi* 503, *tartadı* 503, *süyedi* 550, *taşlamaydı* 557, *yetedi* 591, *talaydı* 789 vs.

Atasözlerinde ağızlara özgü şu özellikler de dikkat çekmektedir: *tumağ* 1034 ~ *tumav* 1035 “nezle, tumağı”, *açlık* 120 ~ *açlık* 634 “açlık”, *ağrı-* 72 ~ *ağru-* 572 “ağrımak”, *arpa* 203 ~ *arfa* 153 “arpa”, *batır* 239 ~ *batır* 139 “batur, bahadır”, *bitir-* 858 ~ *bitür-* 248 “bitirmek”, *dân* 358 ~ *dâne* 109 “tane, tohum”, *étik* 45 ~ *étük* 520 “çizme”, *gedâ* 163 ~ *gedây* 201 “fakir, yoksul”, *Hudây* 24 ~ *Hudâ* 311 “Allah”, *muşık* 365 ~ *müşik* 281 ~ *müşük* 768 “kedi”, *oltur-* 361 ~ *otur-* 138 “oturmak”, *sarığ* 796 ~ *sarığ* 285 ~ *sarı* 681 “sarı”, *sipâhî* 692 ~ *sipâyi* 30 “asker”, *taş* 400 ~ *tış* 122 “dış”, *tépe* 273 ~ *tefe* 769 “tepe”, *tüpük* 475 ~ *tüpürük* 1080 “tükürük”, *yarğuçak* 697 ~ *yarğuçek* 398 ~ *yağırçak* 909 “el değirmeni”, *dav* 244 ~ *da'vâ* 75 “dava” vs.

Elimizdeki atasözlerinin *sosyal ve kültürel hayat, dünya görüşü, ahlaki normlar, insan ilişkileri* başta olmak üzere içerdiği geniş temalar ayrı ayrı çalışmaların konusu olacak niteliktedir. Diğer ilgili çalışmalarda yer alan atasözlerini de ekleyerek Çağatay Türkçesi atasözlerinin tasnifi, bu atasözlerinden hareketle Doğu Türklüğünün kültürü, değer yargıları, tutum ve davranışları, bu atasözleriyle diğer Türk lehçeleri arasındaki benzerlikler, atasözlerindeki diyalektolojik özellikler, metafor ve metonimi gibi konulardaki çalışmalarımız devam etmektedir.

Sonuç itibarıyla Doğu Türklüğünün asırlardır biriktirdiği zengin hayat tecrübesinin bir ürünü olan ve 19. yüzyılda halk ağzından derlenerek kayda geçen bu atasözü örnekleri tarihsel dil bilimi, anlam bilimi, etimoloji, halk bilimi araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

B	Bâburnâme (Thackston)
BV	Bedâyi'ü'l-Vasâf
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DTO	Dictionnaire Turk-Oriental
ĆS	Ćagataische Sprachstudien
FK	Fevâйдü'l-Kiber
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
HE	Hayretü'l-Ebrâr
Kaz.	Kazak Türkçesi
KAZTS	Kazak Tiliniñ Sözdigi
Kır.	Kırgız Türkçesi
KOS	Kırgızça-Orusça Sözdük
KTS	Kırgız Tilinin Sözdüğü
MK	Mahbûbu'l-Kulûb
NM	Nesâyimü'l-Maħabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve
NRS	Nogaysko-Russkiy Slovar'
OTL	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
ÖTİL	Özbek Tilining İzahli Luğati
Özb.	Özbek Türkçesi
PED	Persian-English Dictionary
Tat.	Tatar Türkçesi
ŞS	Şeyh Süleyman Efendi
S	Sanglax
TATRS	Tatarça-Rusça Sözlük
TRS	Tacikçe-Rusça Sözlük
URS	Uygursko-Russkiy Slovar'
Uyg.	Uygur Türkçesi

Kaynaklar

- Akmataliyev, A. (Ed.). (2015). *Kırgız tilinin sözdüğü I-II*. Bişkek: Avrasya Press.
- Alî Şîr Nevâyî (1993). *Mahbûbu'l-Kulûb*. Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Alî Şîr Nevâyî (1996). *Fevâ'idü'l-Kiber*. Haz. Önal Kaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (1996). *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*. Haz. Kemal Eraslan, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (2002). *Bedâyi'u'l-Vasaf*. Haz. Kaya Türkay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (2015). *Hayretü'l-Ebrâr*. Haz. Vahit Türk, Şaban Doğan, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-russkiy slovar'*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Bertels, Ye. E. (1954). *Taciksko-russkiy slovar'*. Moskova: Akademiya Nauk Tacikskoy SSR.
- Canuzakov, T. (1999). *Kazak tiliniñ sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Yayınevi.
- Clauson G. (1960). *Muhammad Mahdî Xân Sanglax: A Persian guide to the Turkish language*. London: Messrs Luzac.
- Clauson G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Devellioğlu F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaymaz, Z. (2020). Çağatay Türkçesi metinlerindeki atasözleri varlığı. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012, II*, 2363-2396.
- Marufov Z. M. (1981). *O'zbek tilining izohli lugati I-II*. Moskova: İzdatel'stva Russkiy Yazık.
- Necip, E. N. (1968). *Uygursko-russkiy slovar'*. Moskova: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Ostroumov, N. P. (1888). *Poslovitsı tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya*. Trudı Sır-Dar'inskago Oblastnago Statistiçeskago Komiteta v 1887-1888, Tipo-Litografiya S. İ. Lahtina, Taşkent.
- Ostroumov, N. P. (1891). *Poslovitsı i pogovorki tuzemnago naseleniya turkestanskago kraya*. Sbornik Materialov dlya Statistiki Sır-Dar'inskoy Oblasti, İzdaniye Sır-Dar'inskago Oblastnago Statistiçeskago Komiteta, Tipo-Litografiya S. İ. Lahtina, Taşkent.
- Ostroumov, N. P. (1895). *Sartı: etnografiçeskie materialı: poslovitsı i zagadki Sartov*. Taşkent: Vıpusk Tretiy.
- Pavet de Courteille, M. (1870). *El-lugâtu'n-Nevâ'yye ve'l-istişhâdâtu'l-Çagata'iyye. Dictionnaire Turk-oriental, destiné princippalmnt à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Navâi*. Paris.
- Şejx Sulejman Efendi's *Çagataj-Osmanisches Wörterbuch* (1902). Haz. Ignaz Kúnos, Budapest.
- Steingass, F. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut, Lebanon.
- Tatarça-rusça süzlek I-II. (2007). Kazan: Mâgarif Nâşriyatı.

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Kalp. Güncel Türkçe sözlük içinde*. (2024, 20 Mayıs). Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Vámbéry H. (1867). *Čagataische sprachstudien*. Leipzig.

Vámbéry, H. (1890). Die Sarten und ihre sprache. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 44(2), 203-255.

Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızça-oruşça sözdük I-II*. Frunze: Sovetskaya Entsiklopediya

Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza. (1993). *Bâburnâme I-III*. Haz. W. M. Thackston Jr. Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. Cambridge: Harvard Üniversitesi.

Extended Abstract

In the second half of the 19th century, under the influence of Orientalism, Western and Russian Orientalists began the first exploratory and folk narrative collection activities in various regions of the Turkic world, especially in the field of language and culture, in order to obtain information about the languages, cultures, and geography of Eastern societies. The content of these compilations is varied and includes many examples of folk literature, among which proverbs are the literary genre that have attracted the most attention from Orientalists.

However, although the first collections of proverbs used among the people coincide with the last periods of Chagatay, proverbs have been frequently found in Chagatay texts from the very beginning. For example, proverbs such as *uşaqlar işi nime bolmas, piste kabuzağı kime bolmas* (MK s. 321), *sunuñ mezesi muz bile aşnuñ ta'mı tuz bile* (MK s. 319), *yasañçaq merdâne bolmas, köpelek pervanâ bolmas* (MK s. 320), *ikki kılıç bir kında bola almas* (NM § 592/s. 368), *oķi ki yadıñ çıktı anı kıyarsa bolmas* (NM § 699/s. 412), *kaşşâb köp bolsa koy murdâr öler* (FK 182/1), *altun ısırga kulağ ağırtur, zer-ħal ötüñ ayak ağırtur* (HE 1850), *her koyñı öz ayağı birle as* (HE 3751), *ni ikseñ anı oķ orar-sin* (BV 172/6), *kapudakını kapmasa karıguça kayğurur* (B I/73a8-9), *inanmağın dostuñğa, saman tıkar postuñğa* (B I/78b7), *düşman ne demäs, tüşkâ ne kirmäs* (B II/144b12-13), which we have identified in the works of Alî Shîr Navâ'î and Baburnama, are just a few of them. In fact, Kaymaz, in his study entitled *Çağatay Türkçesi Metinlerindeki Atasözleri Varlığı*, has identified 285 proverbs from Chagatay texts of different periods and states that most of them are still in use today. According to him, Alî Shîr Navâ'î and Lutfî stand out as the poets who used proverbs the most in their poems (Kaymaz, 2020: p. 2393).

As for the activities of collecting folk narratives, the first examples of proverbs collected from Turkestan can be found in Arminius Vámbéry's *Čagataische Sprachstudien* published in 1867. Between pages 44-58 of this work contain 112 proverbs under the title *Bir Nêçe Uzbek Nakıllar Beyanıda Turur* (Einige Özbekische Sprüchwörter). Later on, inspired by the examples of Vámbéry, Ostroumov began to collect the proverbs of the region. Ostroumov published the first part of proverbs in 1888 under the title *Poslovitsı tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Proverbs of the local people of the Turkestan region) and the second part in 1891 in Tashkent under the title *Poslovitsı i pogovorki tuzemnago naseleniya Turkestanskago kraya* (Proverbs and idioms of the local people of the Turkestan region). The introduction to this collection of 1106 proverbs is entitled *Uşbu Türkistân Vilâyetiniñ Barça Halklarınıñ Ba'zı Sözlerini Arasında Sözleydurğan Mağalları*, and the term *mağal* is used here as a synonym for proverb. Later, in 1890, Vámbéry published the Arabic text and German translation of the 486 proverbs published by Ostroumov in 1888 under the title *Die Sarten und ihre Sprache*.

Due to the large number of proverbs compiled by Ostroumov, it was necessary to limit this article to the publication of the text only. The wide range of themes contained in the proverbs in our possession, including *social and cultural life, world view, moral norms, human relations*, are of a nature to be the subject of separate studies. Although Ostroumov categorises these proverbs according to twenty-one different subject areas, the words and meanings contained in the text point to even more diverse subject and conceptual areas. In other words, a proverb, in terms of its individual words and meanings, can evoke many other concepts and subject areas in addition to the subject area in which it is included as a whole. Therefore, it is possible to reveal a wider range of concepts than Ostroumov's classification when independent words are taken into account. From this point of view, it is necessary to study proverbs in detail in terms of their conceptual areas, and this makes the text much more valuable in terms of vocabulary analysis.

As for the linguistic features of the proverbs, although the grammatical structure mostly bears the characteristics of Chagatay, it also contains examples such as *süy-* “to love” (< seb-) 550, *tüye* “camel” (< tebe) 443 with the change $e > ü$; *piş-* “be cooked” (< bış-) 138, *piç-* “to cut” (< bıç-) 1039, *pıçak* “knife” (< bıçak) 290 with the change $b > p$; *ğaz* “goose” (< kaz-) 378 with the change $k > ğ$; *süyek* “bone; relative” (< süñük) 349, *köylek* “shirt” (< köñlek) 382 with the change $\eta > y$; *çıç-* “to shit” (< sıç-) 220, *çıçkan* “mouse” (< sıçğan) 265, *çüçü-* “to sweeten” (< süçig) 326 with the change $s > ç$; *cır* “song, folk song” (< yır) 338 with the change $y > c$.